

Onderzoek van onderwijs

MAATSCHAPPIJLEER IN ONTWIKKELING

De leerlingen hebben ook een stem!

Huda Sufyan

Maatschappijleer

Educatie mens & maatschappij

Eerste begeleider: Han Noordink

Tweede begeleider: Wim Nijhuis

Datum: 23-06-2023

Inhoud

Samenvatting.....	2
Inleiding.....	3
Probleemstelling.....	3
Theoretisch kader.....	5
Onderzoeksvragen.....	8
Methode.....	9
Respondenten.....	9
Instrumenten.....	11
Analyse.....	12
Resultaten.....	13
Deelvraag 1: democratische cultuur.....	13
Deelvraag 2: diversiteit en identiteitsontwikkeling.....	15
Deelvraag 3: digitaal samenleven en technologisch burgerschap.....	18
Deelvraag 4: beoogde vaardigheden en houdingen.....	19
Deelvraag 5: overige onderwerpen.....	20
Conclusie en discussie.....	22
Democratische cultuur.....	22
Diversiteit en identiteitsontwikkeling.....	24
Digitaal samenleven en technologisch burgerschap.....	25
Beoogde vaardigheden en houdingen.....	26
Overige onderwerpen.....	27
Conclusie.....	28
Limitaties & aanbevelingen.....	29
Referenties.....	31
Bijlage I: Vragenlijst.....	32
Bijlage II: Vragenlijst ontwikkelen.....	36
Bijlage III: interviewvragen.....	38
Bijlage IV: Codeerschema.....	40

Samenvatting

Dit onderzoek heeft als doel om antwoord te geven op de vraag: "Wat zijn de opvattingen van leerlingen in het havo en vwo met betrekking tot de integratie van voorstellen voor burgerschap in het beoogde herziene curriculum van het vak maatschappijleer?" Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat een significant aantal leerlingen verschillende aspecten van de burgerschapsvoorstellen graag zou willen terugzien in het beoogde herziene curriculum van maatschappijleer. De leerlingen zijn van mening dat zij een adequate basis hebben over de democratische rechtsstaat, maar dat het vergaren van meer kennis over mensen- en kinderrechten hen in staat zal stellen om beter te functioneren in een democratische cultuur. Daarnaast zouden zij specifieke onderwerpen met betrekking tot identiteit en diversiteit in het beoogde herziene curriculum willen zien, zoals informatie over de LHBTQ+ gemeenschap en het (h)erkennen van grenzen. Bovendien is er vraag naar het versterken van vaardigheden zoals communicatie en empathie. In het kort zijn de leerlingen relatief positief over het integreren van de burgerschapsvoorstellen in het beoogde herziene curriculum van maatschappijleer.

Inleiding

In 2013 is het Nationale Onderwijsakkoord ondertekend door onder andere de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de VO-raad. Het doel is om op het gebied van onderwijs tot de top 5 van de wereld te behoren. Dit houdt onder andere in dat de prestaties op het gebied van burgerschap verhoogd moeten worden (Rijksoverheid, 2013). Om dit te realiseren is besloten tot een gehele curriculumherziening van het primair en voortgezet onderwijs. Binnen curriculum.nu waren negen ontwikkelteams opgezet, bestaande uit docenten en schoolleiders, om voorstellen te genereren voor de curriculumherziening. Een ontwikkelteam richtte zich op het leergebied burgerschap en een ander op het leergebied mens & maatschappij, waar het vak maatschappijleer onder valt. Het ontwikkelteam burgerschap heeft voorstellen ontwikkeld gericht op het verankeren van burgerschap in het curriculum, terwijl het ontwikkelteam van mens en maatschappij zich onder andere richtte op het vak maatschappijleer (Curriculum.nu, 2019). Deze voorstellen zijn inmiddels afgerond en er is een vakvernieuwingscommissie aangesteld die werkt aan een voorstel voor een nieuw examenprogramma voor maatschappijleer. Omdat burgerschap en maatschappijleer inhoudelijk raakvlakken hebben, wordt er ook nagedacht over de gedeeltelijke integratie van burgerschap in het vak maatschappijleer.

Dit onderzoek gaat dieper in op de integratie van burgerschap in het vak maatschappijleer, waarbij het perspectief van de leerling centraal staat. Om specifieker te zijn, staat in dit geval de mening van 4 Havo en 5 Vwo leerlingen centraal.

Tijdens het ontwikkelen van de voorstellen voor het curriculum waren de schoolleiders en docenten voornamelijk aan zet, terwijl de leerlingen een meer passieve rol hadden (Curriculum.nu, 2019). Het doel van dit onderzoek is om de leerlingen meer actief te betrekken bij de curriculumvernieuwing. Het is opmerkelijk dat er niet meer aandacht is besteed aan de mening van degenen om wie het uiteindelijk draait: de leerlingen.

Ten eerste is het belangrijk om de leerlingen meer te betrekken bij de curriculumvernieuwing, omdat burgerschapsonderwijs onder andere draait om het leren participeren in de maatschappij. Door bij te dragen aan het vernieuwen van het curriculum wordt het belang van participatie benadrukt en wordt gestimuleerd om hier via het vak maatschappijleer aan bij te dragen. Ten tweede leren leerlingen beter wanneer ze betekenis kunnen geven aan de lesstof. Dit gaat makkelijker wanneer het aansluit bij hun leefwereld (Ebbens, 2013). Het intensiever betrekken van leerlingen bij het proces van het vernieuwen van het curriculum van maatschappijleer bevordert het betekenis geven aan de lesstof, omdat de kans groot is dat hun advies aansluit bij de leefwereld van de gemiddelde leerling. Als laatste, heb ik gemerkt dat leerlingen over het algemeen meer zeggenschap willen en ook goed in staat zijn om te formuleren wat ze nog willen leren op school. Vaak zijn de onderwerpen die ze aandragen gerelateerd aan maatschappijleer en/of burgerschap.

Probleemstelling

Dit onderzoek bestaat uit twee componenten: ten eerste staat de mening van de leerling centraal, en ten tweede ligt de focus op de rol van burgerschap in het beoogde vernieuwde curriculum van het vak maatschappijleer. De voorstellen adviseren namelijk om de zogenaamde grote opdrachten van burgerschap zoveel mogelijk te integreren in het vak maatschappijleer (Curriculum.nu, 2019b). Hier ligt de nadruk op, omdat maatschappijleer een gemeenschappelijk vak is dat iedere leerling volgt. Door burgerschap goed te integreren in dit vak, worden op den duur alle leerlingen bereikt. Niet alleen worden alle leerlingen bereikt, maar het klaslokaal is ook een geschikte setting hiervoor. Doordat leerlingen met verschillende achtergronden en meningen bij elkaar zitten, kun je eigenlijk spreken van een minimaatschappij in de klas waarbij de leerlingen gemotiveerd worden om met elkaar in

gesprek te gaan (Eidhof, 2020). Bestaande literatuur laat zien dat het hoognodig is dat dit soort burgerschapsonderwijs plaatsvindt.

Uit onderzoek blijkt dat Nederlandse jongeren internationaal gezien laag scoren op kennis over democratie en rechtsstaat, terwijl meer kennis over dit thema leidt tot meer actieve politieke deelname in de toekomst (Schulz et al, 2016). Dit verklaart mogelijk waarom meer dan zes op de tien jongeren zich politiek machteloos voelen (Eidhof, 2020). Bovendien vindt 80% van de Nederlanders dat er te veel spanningen zijn in de samenleving, en een groot deel van de Nederlandse leerlingen vindt het lastig om een basale democratische houding aan te nemen. Er zijn daarom terecht zorgen over hoe de toekomst van Nederland eruit gaat zien (Eidhof, 2020). Desondanks is het tekort aan kennis bij jongeren niet per se te wijten aan desinteresse van die groep. Over het algemeen hebben jongeren een positief beeld van democratie en vinden ze dat burgers daar voldoende over zouden moeten weten (Nieuwelink, 2019).

De meest logische zet is dus burgerschap zo goed mogelijk te positioneren in het onderwijs, zodat jongeren zich minder machteloos voelen en tegelijkertijd ook voldoende kennis en vaardigheden opdoen om een democratische houding aan te kunnen nemen en optimaal te functioneren in de samenleving. Dit onderzoek draagt daaraan bij, omdat leerlingen gelijk de boodschap meekrijgen dat hun participatie van belang is om een goed vernieuwd curriculum neer te zetten en dat er belangstelling is voor hun mening en interesses. Waar liggen hun interesses precies? De hoofdvraag in dit onderzoek is daarom als volgt: "Wat is de mening van havo- en vwo-leerlingen over de beoogde vernieuwing van het curriculum van het vak maatschappijleer waarbij er meer aandacht wordt gegeven aan burgerschap."

Theoretisch kader

Het theoretische kader is als volgt opgebouwd: allereerst wordt er aandacht besteed aan de beschikbare inhoudelijke informatie over het vernieuwde curriculum van zowel maatschappijleer als burgerschap. Met andere woorden: welke voorstellen zijn er momenteel voor de vernieuwing van het curriculum maatschappijleer en welke aspecten van burgerschap kunnen volgens de literatuur geïntegreerd worden in het vak maatschappijleer? Ten tweede wordt uitgelegd welk model is toegepast tijdens dit onderzoek. Tot slot zijn de subvragen voor de hoofdvraag "Wat is de mening van havo- en vwo-leerlingen over de beoogde vernieuwing van het curriculum van het vak maatschappijleer waarbij er meer aandacht wordt besteed aan burgerschap" geformuleerd.

Zoals eerder vermeld, zijn er twee aparte leergebieden: burgerschap en mens en maatschappij. Het vak maatschappijleer valt onder het leergebied mens en maatschappij. Voor beide leergebieden bestaan grote opdrachten, die beschouwd kunnen worden als de belangrijkste thema's binnen het leergebied. Omdat burgerschap en het vak maatschappijleer raakvlakken hebben, kunnen sommige van de opdrachten van burgerschap geïntegreerd worden in het vak maatschappijleer. Dit advies wordt gegeven omdat het vak maatschappijleer zich al bezighoudt met de basis van burgerschapsonderwijs, namelijk democratie en rechtsstaat. Bovendien houden deze docenten zich vaak al bezig met burgerschapsvorming en hebben ze hiervoor ook een inhoudelijke opleiding gevolgd (Curriculum.nu, 2019b).

Om de overlappingen te begrijpen en de keuze om de grote opdrachten van burgerschap te integreren in het vak maatschappijleer te verklaren, is het belangrijk om eerst te begrijpen wat het doel is van burgerschap en het vak maatschappijleer. Bovendien is het ook belangrijk om te weten wat deze grote opdrachten zijn en waarom ze juist het beste passen bij maatschappijleer. Burgerschap en maatschappijleer zijn de twee belangrijkste begrippen van dit verslag.

Het centrale doel van maatschappijleer is om leerlingen te begeleiden bij het ontwikkelen van gegronde inzichten over oorzaken, gevolgen, oplossingsrichtingen en perspectieven op politieke en sociale vraagstukken (Visser et al, 2021). Daarnaast is het de bedoeling dat leerlingen zichzelf leren positioneren binnen de context van deze maatschappelijke en politieke contexten. De doelstelling van het vak is drievoudig: politieke en maatschappelijke geletterdheid, politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen en vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie. Daarmee heeft het vak dus een kenniscomponent, een waardencomponent en een gedragscomponent (Olgers, 2019).

Hoewel er voor burgerschap nog geen formele kerndoelen en eindtermen zijn geformuleerd, is wel verduidelijkt welke doelen burgerschapsonderwijs heeft. Het centrale doel is om kennis en vaardigheden aan te bieden die bijdragen aan de ontwikkeling van leerlingen tot democratische burgers. Daar hoort bij dat ze worden gestimuleerd om eigen opvattingen te ontwikkelen en leren hoe ze een democratische houding kunnen aannemen. De kern wordt gevormd door democratie en diversiteit (Curriculum.nu, 2019b). De doelen zijn vrij breed geformuleerd, maar het laat wel zien dat er inderdaad een duidelijke overlap is tussen burgerschap en maatschappijleer.

Om deze doelen te bereiken, heeft het ontwikkelteam voor het leergebied burgerschap concrete grote opdrachten geformuleerd die bestaan uit bouwstenen. Nu moet worden bepaald welke concrete grote opdrachten het beste onder het vak maatschappijleer kunnen vallen. De elf grote opdrachten van het leergebied burgerschap zijn: vrijheid & gelijkheid, macht & inspraak, democratische cultuur, identiteit, diversiteit, solidariteit, digitaal samenleven, duurzaamheid, globalisering, technologisch burgerschap en ten slotte denk- en handelwijzen.

Tot nu toe zijn de elf grote opdrachten alleen geformuleerd voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Het is de bedoeling dat deze leerlijn wordt doorgetrokken naar de bovenbouw. Dit betekent echter niet dat er voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs helemaal niets is geformuleerd. Per grote opdracht zijn er al een aantal concrete adviezen genoteerd voor deze doelgroep (Curriculum.nu, 2019b). Deze adviezen zouden als leidraad kunnen dienen voor burgerschap in de bovenbouw en voor een belangrijk deel ondergebracht kunnen worden bij maatschappijleer.

In het voorstel van het leergebied Mens & Maatschappij staat dat de grote opdrachten van dat leergebied die nauw verwant zijn met de grote opdrachten van het leergebied burgerschap, waar mogelijk, ondergebracht moeten worden in het vak maatschappijleer. Dat zou in dit geval betekenen dat een belangrijk deel van de elf opdrachten van burgerschap ondergebracht kan worden in het vak maatschappijleer, omdat deze sterke raakvlakken hebben met een aantal opdrachten van het leergebied Mens & Maatschappij (Curriculum.nu, 2019c). Daarbij worden bepaalde bouwstenen nog expliciet benoemd waardoor het idee wordt gewekt dat hier wat meer nadruk op moet worden gelegd. Het gaat in dit geval om grote maatschappelijke vraagstukken, zoals globalisering, duurzame ontwikkeling, technologie en ongelijkheid (Curriculum, 2019c). Ten slotte wordt er in relatie tot burgerschap nog benoemd dat bij maatschappijleer invulling moet worden gegeven aan onder meer het denken in betekenisgeving.

Verder zijn er nog andere inhoudelijke voorstellen voor het vernieuwde curriculum van maatschappijleer die niet zozeer gerelateerd zijn aan burgerschap. Er wordt voorgesteld om onder meer aandacht te besteden aan het denken vanuit meerdere perspectieven en het denken vanuit de ander en jezelf. Daarnaast wordt ook voorgesteld om bij maatschappijleer expliciet de relaties tussen de theorie en het persoonlijke leven en de maatschappelijke actualiteit te leggen (Curriculum.nu, 2019c)

Er is literatuur beschikbaar over het betrekken van leerlingen bij curriculumvernieuwingen. In deze literatuur staan verschillende modellen die gebruikt kunnen worden om leerlingen te betrekken bij het vernieuwen van een curriculum. Het model dat door SLO wordt gehanteerd, gaat uit van drie niveaus: het bedoelde curriculum, het geïmplementeerde curriculum en het bereikte curriculum. Het bedoelde curriculum draait om idealen en hoe deze idealen zijn vastgelegd in formele documenten. Met andere woorden: wat is momenteel vastgelegd in het huidige curriculum. Het geïmplementeerde curriculum gaat over de interpretatie van de docent en hoe deze het curriculum uitvoert. Als laatste gaat het bereikte curriculum over hoe studenten het curriculum hebben ervaren en wat ze er precies van hebben geleerd (Bron, 2018). Dit model wordt gezien als een top-down benadering, omdat studenten het curriculum opgelegd krijgen en zij pas naderhand de gelegenheid krijgen om toe te lichten wat ze ervan vonden. Als alternatief is het 'Curriculum Intentions Model' gecreëerd, waarbij een bottom-up benadering wordt gehanteerd (Bron, 2018). Het grootste verschil met het originele model is dat dit model gericht is op een klassikale setting. Bij deze aanpak gaan docent en leerling in gesprek met elkaar over het curriculum om vervolgens te concluderen welke onderdelen sterker naar voren komen tijdens de lessen. De docent bereidt zich voor op dit gesprek door zich in te lezen over het bestaande curriculum en de eigenschappen van de school. Bovendien heeft de docent ook de nodige professionele kennis en ervaring die een rol speelt tijdens het gesprek. De leerling leunt tijdens het gesprek voornamelijk op voormalige leerervaringen, zijn of haar eigen sociaal-culturele achtergrond en zijn of haar eigen interesses en/of ambities. Na het gesprek ofwel onderhandelingen, neemt de docent beslissingen op basis van deze onderhandelingen. Deze beslissingen hebben dan weer invloed op hoe toekomstige lessen worden uitgevoerd en hoe deze lessen worden ervaren

door de leerlingen. Voor dit onderzoek is uitgegaan van beide modellen. Momenteel bestaat er nog geen nieuwe curriculum. Daarom is uitgegaan van de huidige voorstellen. Deze kunnen worden ondergebracht bij het bedoelde curriculum. Dit onderzoek heeft meer elementen van het 'Curriculum Intentions Model'. Er wordt gevraagd naar de meningen van de leerlingen voordat de voorstellen worden uitgevoerd tijdens de lessen. In de literatuur wordt er geadviseerd om, op basis van je eigen professionele kennis, een selectie te maken van de beschikbare informatie en deze mee te nemen naar de gesprekken met leerlingen. Er is dus een selectie gemaakt van de relevante inhoud en voorstellen die kunnen worden voorgelegd aan leerlingen. De leerlingen hebben op hun beurt aangegeven welke onderdelen zij interessant en belangrijk vinden. Het grootste verschil is dat de conclusies van de gesprekken niet direct worden vertaald naar lessen, maar dat deze eigenlijk worden verwerkt in het bedoelde curriculum. Dit beoogde curriculum is nog niet formeel vastgesteld, omdat het programma van maatschappijleer de komende jaren nog zal worden gewijzigd. De gesprekken met de leerlingen kunnen bijdragen aan de vernieuwing van het vak maatschappijleer.

Onderzoeksvragen

Voor dit onderzoek is er een hoofdvraag geformuleerd en de bijbehorende subvragen. De hoofdvraag voor dit onderzoek is als volgt: "Wat zijn de opvattingen van leerlingen in het havo en vwo met betrekking tot de integratie van voorstellen voor burgerschap in het beoogde herziene curriculum van het vak maatschappijleer?" Om deze hoofdvraag te beantwoorden, zijn de volgende subvragen opgesteld:

1. In welke mate zijn de leerlingen van mening dat het vak maatschappijleer hen adequaat heeft voorbereid met de nodige vaardigheden en kennis om effectief deel te nemen aan een democratische cultuur?
2. In hoeverre vinden leerlingen dat er meer aandacht moet worden besteed aan diversiteit en identiteitsontwikkeling binnen het vak maatschappijleer?
3. In hoeverre vinden leerlingen dat er meer aandacht moet worden besteed aan technologisch burgerschap en digitaal samenleven binnen het vak maatschappijleer?
4. Wat vinden leerlingen van de beoogde vaardigheden en houdingen van burgerschap, zoals kritisch denken en redeneren vanuit verschillende perspectieven?
5. Welke andere onderwerpen vinden leerlingen belangrijk voor burgerschap en zouden ze graag terug willen zien in het vernieuwde curriculum van maatschappijleer, dat gebaseerd is op burgerschap?

In deze paragraaf worden een aantal verwachtingen geformuleerd met betrekking tot het onderzoek dat wordt uitgevoerd. Het doel van dit onderzoek is om een goed beeld te krijgen van de opvattingen van havo- en vwo-leerlingen over de integratie van voorstellen voor burgerschap in het beoogde herziene curriculum van het vak maatschappijleer. Om dit doel te bereiken, worden een aantal subvragen geformuleerd, waarvan de verwachting is dat de antwoorden daarop zullen bijdragen aan een beter begrip van de opvattingen van de leerlingen.

Een van de verwachtingen is dat leerlingen over het algemeen positief zullen zijn over de voorstellen voor burgerschap, omdat deze goed aansluiten bij hedendaagse vraagstukken. Daarnaast wordt verwacht dat leerlingen zullen aangeven dat het vak maatschappijleer hen voldoende vaardigheden en kennis heeft bijgebracht om te functioneren in een democratische cultuur en dat er geen behoefte is aan meer aandacht hiervoor. Uit eerdere ervaringen blijkt namelijk dat er al veel aandacht is besteed aan de democratische rechtsstaat tijdens de lessen maatschappijleer.

Niettemin is de verwachting dat leerlingen wel meer van de voorstellen die betrekking hebben op digitaal samenleven en technologische burgerschappen willen terugzien in het vernieuwde curriculum. Dit onderwerp is immers van essentieel belang in de hedendaagse cultuur en er wordt momenteel nog te weinig aandacht aan besteed. Tevens wordt verwacht dat leerlingen meer aandacht willen besteden aan identiteit en diversiteit, omdat dit onderwerp binnen de school een belangrijke rol speelt en de leerlingen enthousiast waren over de lessen die hiermee te maken hadden.

Tot slot wordt verwacht dat de leerlingen redelijk wat onderwerpen zullen aandragen die zij willen leren en missen. De leerlingen hebben over het algemeen namelijk een goed idee van wat zij willen leren en waar zij behoefte aan hebben.

Methode

De hoofdvraag van het onderzoek gaat over de mening van de leerlingen. Het is belangrijk om te achterhalen wat zij vinden van de huidige voorstellen en wat ze nog graag aan het nieuwe curriculum zouden toevoegen. De school waar het onderzoek heeft plaatsgevonden, is een openbare HAVO/Vwo-school met een cultuurprofilering en een sterke focus op wetenschap. Het betreft een relatief grote school met ongeveer 1100 leerlingen.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is er een vragenlijst afgenomen bij alle havo- en vwo-voorexamenklassen op mijn school. De vragenlijst is afgenomen tijdens de maatschappijleer les. Aangezien ik niet alle klassen heb, heeft mijn collega hetzelfde gedaan tijdens haar les. Helaas heeft mijn collega, door persoonlijke omstandigheden, de vragenlijst niet kunnen afnemen bij één 5 vwo-klas. In plaats daarvan heeft ze de link in onze digitale leeromgeving gezet met een dringend verzoek om deze in te vullen. Uiteraard levert dat minder respons op dan wanneer je het tijdens de les afneemt.

De antwoorden op de vragenlijst zijn nadien geanalyseerd. Aan de hand van deze analyse zijn er interviewvragen opgesteld om diepte-interviews te houden. De interviews vonden plaats met een groepje van zes havo-leerlingen, een groep van vier vwo-leerlingen en een laatste groep van drie vwo-leerlingen. Dit onderzoek heeft dus zowel een kwantitatieve als kwalitatieve aanpak. Om de vragenlijst af te nemen en de interviews te kunnen houden, is er een aanvraag ingediend bij de ethische commissie voordat het onderzoek werd uitgevoerd (211414). Deze is goedgekeurd.

Respondenten

In dit onderzoek is, zoals eerder vermeld, de doelgroep havo- en vwo-voorexamenleerlingen op mijn school. Er zijn drie redenen voor deze keuze. Ten eerste hebben deze leerlingen bijna een jaar lang maatschappijleer gehad, waardoor de meeste onderwerpen aan bod zijn gekomen en ze beter in staat zijn om de huidige voorstellen te begrijpen. Hierdoor kunnen ze ook een betere inschatting maken of bepaalde onderwerpen al voldoende aan bod zijn gekomen in het huidige curriculum en hun mening daarop baseren. Ten tweede zijn ze makkelijk te benaderen omdat ik ze nog les heb gegeven. Ten derde hebben deze leerlingen inmiddels een band met mij opgebouwd, waardoor het makkelijker is om interviews te houden zonder dat het ongemakkelijk wordt. Dat laatste kan in zekere zin ook nadelig zijn, omdat het de onafhankelijkheid van het onderzoek negatief kan beïnvloeden.

Bij het verzamelen van gegevens met behulp van vragenlijsten, is het belangrijk om te zorgen voor een hoge responsgraad. Een hoge responsgraad verhoogt de betrouwbaarheid en validiteit van de resultaten (van der Donk, 2020). De vragenlijst is daarom afgenomen bij bijna alle leerlingen in de voorexamenklassen die op dat moment maatschappijleer hadden. De enige uitzonderingen waren de leerlingen die op dat moment afwezig waren door ziekte of andere omstandigheden. In totaal waren dit 164 leerlingen, waarvan 63% havo deed en 37% vwo. Bovendien was 56% mannelijk en 44% vrouwelijk.

Het is belangrijk dat de vragenlijst duidelijk is voor je doelgroep (van der Donk, 2020). Voordat de vragenlijst is afgenomen, is er daarom bij een havo- en een vwo-leerling gepeild of de vragen te begrijpen waren en aansloten op hun taalniveau. Aan de hand van de opmerkingen van deze leerlingen is de vragenlijst nog aangepast. De vragenlijst is daarna afgenomen tijdens de maatschappijleerlessen. In totaal zijn er 222 voorexamenleerlingen, waarvan 93 vwo-leerlingen en 129 havo-leerlingen. Hierdoor zijn de havo-leerlingen oververtegenwoordigd. Daarnaast kon de vragenlijst bij één vwo-klas niet klassikaal worden afgenomen, waardoor de ondervertegenwoordiging van vwo is versterkt.

Voor de diepte-interviews is een selectie gemaakt. In de les is de vraag gesteld of er leerlingen wilden deelnemen aan mijn interview. De vraag is bewust klassikaal gesteld en

niet individueel. Dit was vooral om de validiteit van het onderzoek te verbeteren. Leerlingen zijn eerder geneigd om ja te antwoorden als je hen individueel een vraag stelt. Door het klassikaal te stellen, is de kans op een geforceerd ja kleiner. Om groepsdruk te voorkomen, hebben de leerlingen op een briefje geschreven of ze wel of niet willen participeren. Ook is er van tevoren aangegeven dat de interviews in groepjes plaatsvinden. Het idee hierachter is dat het minder ongemakkelijk is als je als leerling niet alleen tegenover een docent zit en vragen moet beantwoorden. Het is van belang om een comfortabel setting te creëren voor de participanten (van der Donk, 2020). Met meerdere leerlingen aanwezig kunnen ze elkaar helpen en ter plekke ideeën uitwisselen. Dit is ook precies wat er gebeurde tijdens de interviews. Deze interacties hebben bijgedragen aan het onderzoek, omdat er verschillende perspectieven werden belicht.

Het was eigenlijk de bedoeling om vier groepjes te maken van leerlingen die zich hebben opgegeven en daaruit willekeurig leerlingen te selecteren. De vier groepen zijn als volgt gecategoriseerd: havo-vrouw, havo-man, vwo-vrouw en vwo-man. Per groep zouden twee leerlingen willekeurig worden geselecteerd. Deze categorisering van de groepen had te maken met het feit dat het goed is om een zo evenredig mogelijke verdeling op basis van sekse en opleidingsniveau te hebben voor de diepte-interviews. Het idee hierachter was dat opleidingsniveau en sekse objectief waarneembaar zijn en dat deze twee indicatoren ook invloed hebben op de manier van antwoorden. Zo hebben meisjes over het algemeen meer burgerschapskennis dan jongens en leggen ze ook andere accenten dan jongens. Ook bestaat er een verschil in burgerschapskennis tussen havo- en vwo-leerlingen. Over het algemeen is er bij vwo-leerlingen meer burgerschapskennis aanwezig (Nieuwelink, 2019). Door te categoriseren op basis van relevantie kenmerken kun je patronen en verbanden ontdekken en eventuele verschillen tussen de verschillende groepen respondenten (van der Donk, 2020). Aangezien deze verschillen belangrijk zijn, is het wenselijk dat elke groep voldoende vertegenwoordigd is. Helaas heeft dit in de praktijk anders uitgepakt. Er waren vrijwel geen mannelijke respondenten voor beide niveaus. Daarnaast was het rooster technisch ontzettend lastig om een moment te vinden met een groep van vier. Uiteindelijk zijn de vwo-leerlingen niet gekozen op basis van pure willekeur, maar op basis van hun rooster. Het moment was gebaseerd op de enige twee jongens die wilden deelnemen, zodat er nog steeds een evenredige verhouding zou ontstaan in sekse. In eerste instantie waren er nog twee meisjes willekeurig uitgekozen die op datzelfde moment tijd hadden. Op de dag zelf had één van de jongens opeens drie tussenuren en wilde hij niet meer wachten op het interview. Naast hem stonden twee meisjes die zich hadden opgegeven voor het interview, maar in eerste instantie niet waren geselecteerd vanwege hun rooster. Zij gaven aan dat zij op dat moment ook tijd hadden en wilden deelnemen. Daardoor is er besloten om op dat moment het interview door te laten gaan met een groep van drie. Voor het andere groepje zijn er drie leerlingen overgebleven. Vlak voor het interview heeft nog een vierde leerling zich gemeld met de mededeling dat hij toch tijd heeft en wil deelnemen. Doordat de verdeling van sekse hierdoor evenredig zou worden, is hij toegelaten tot het interview.

Het interview met de havo-leerlingen heeft op een later moment plaatsgevonden. Hier speelde hetzelfde probleem als bij het vwo: er was te weinig animo, vooral onder de jongens. Omdat voor het vwo al 7 mensen geïnterviewd zijn, is het van belang dat de havo-leerlingen ook voldoende vertegenwoordigd worden. Daarom is ervoor gekozen om 6 leerlingen tegelijkertijd te interviewen. Het rooster liet geen ruimte over voor twee kleine groepen van drie personen. Bovendien was er slechts één jongen die zich wilde aanmelden. Niettemin identificeerden twee personen in de groep zich als transgender en identificeerden zichzelf als jongen. Dit maakt de groepssamenstelling complexer en heeft in zekere mate invloed op de onderzoeksresultaten. Dit impliceert dat transgenders oververtegenwoordigd zijn in de HAVO-groep.

Instrumenten

De twee gebruikte instrumenten in dit onderzoek zijn een vragenlijst en diepte-interviews. Beide zijn volledig anoniem verwerkt, wat vooraf bij de leerlingen is aangekondigd. Bovendien is er via SomToday een leeftijdscontrole uitgevoerd om er zeker van te zijn dat alle leerlingen 16 jaar of ouder waren.

Om de vragenlijst op te stellen, heb ik eerst gekeken naar mijn deelvragen en deze gekoppeld aan één of meer grote opdrachten van het leergebied burgerschap. Dit heb ik gedaan door het belangrijkste concept in mijn deelvraag te identificeren en vervolgens bij de grote opdrachten te zoeken naar de indicatoren die hierbij horen (zie bijlage I voor uitwerking indicatoren en deelvragen). Over het algemeen heb ik voor de indicatoren alleen gekeken naar de voorstellen die geformuleerd zijn voor de bovenbouw, aangezien mijn doelgroep ook leerlingen uit de bovenbouw zijn en maatschappijleer momenteel alleen in de bovenbouw wordt gegeven.

De vragenlijst maakt onderscheid tussen twee soorten vragen: vragen over onderdelen die ze hebben gehad en onderdelen die ze niet hebben gehad. De vragen die gaan over onderdelen die ze hebben gehad, hadden een vijf punten schaal waarbij het eerste punt 'veel minder' was en het laatste punt 'veel meer'. De vragen die gaan over de onderdelen die ze niet hebben gehad, hadden een vijf punten schaal waarbij het eerste punt 'onbelangrijk' was en het laatste punt 'heel belangrijk'. In andere woorden, voor de vragenlijst is de 5-punt Likertschaal gebruikt. Met deze schaal kan de houding van respondenten ten opzichte van een bepaald onderwerp (in de zin van interesse en waardering) worden gemeten, in dit geval de mening van de leerlingen over de voorstellen voor het vernieuwde curriculum van maatschappijleer. Het gebruik van de Likertschaal maakt het voor respondenten mogelijk om een genuanceerd antwoord te geven en verhoogt de betrouwbaarheid van het onderzoek. Over het algemeen vinden respondenten de Likertschaal makkelijk te begrijpen en te gebruiken (Taherdoost, 2019). Dit is belangrijk, omdat leerlingen de vragenlijst moeten beantwoorden, en dit is een doelgroep die snel afhaakt als het te moeilijk of te veel wordt.

In de vragenlijst komen vijf aspecten aan bod: democratie, diversiteit, identiteit, technologie en houdingen/vaardigheden. De vragenlijst bestaat uit 29 vragen, waarvan twee open vragen (zie bijlage I). De validiteit van het onderzoek wordt verhoogd doordat ik de vragen heb gebaseerd op de opdrachten die al ontworpen zijn voor burgerschap. Hierdoor heb ik meer zekerheid dat ik meet wat ik wil meten, namelijk de mening van leerlingen over de beoogde vernieuwing van het curriculum van maatschappijleer, waarbij er meer aandacht is voor burgerschap.

De diepte-interviews zijn vooral gebruikt om de "waarom" en "wat" vragen te beantwoorden. Om de interne validiteit te waarborgen, werden de interviews opgenomen met een spraakrecorder.

Voor de vragen in de vragenlijst die vrij algemeen geformuleerd waren, zijn voornamelijk "wat" vragen gesteld. Dit betekent dat er werd doorgevraagd naar specifieke onderwerpen binnen een thema dat in de vragenlijst werd aangekaart. Voor de vragen in de vragenlijst die vrij specifiek geformuleerd waren, zijn er "waarom" vragen gesteld, zodat de leerlingen konden toelichten waarom ze iets (on)belangrijk vonden. De interviewvragen zijn gebaseerd op drie verschillende categorieën: kennis, vaardigheden en houdingen. Om de interviewvragen op te stellen, is er eerst gekeken naar alle onderwerpen waarvan de meerderheid vond dat het (veel) meer behandeld zou moeten worden. Om een interviewvraag op te stellen, is er gekeken naar een aantal aspecten, zoals onder welk deelonderwerp de vraag valt en wat er achterhaald moet worden. Gaat het bijvoorbeeld om specificatie door middel van vragen te stellen, of gaat het om het achterhalen van de redenering door "waarom" vragen te stellen? Er is één interviewvraag per deelonderwerp

opgesteld, zodat de interviews niet te lang zouden worden. Bijvoorbeeld alle vaardigheden zijn samengevat in één interviewvraag.

Het interview is semigestructureerd en bestaat uit hoofdvragen, gevolgd door een aantal vragen die hetzelfde onderwerp verder uitdiepen, zodat er ruimte was voor verduidelijking tijdens de interviews. Deze methode is gekozen vanwege de geboden structuur en het gericht kunnen verzamelen van informatie. Tegelijkertijd biedt het ook enige flexibiliteit, waardoor de interviewer zich tijdens de interviews kan aanpassen aan de specifieke context en behoeften van de respondenten (Van der Donk, 2020). Door te vragen naar de motieven van de leerlingen, kan er meer betekenis gegeven worden aan de vragenlijst. De antwoorden die uit de interviews zijn voortgekomen, zijn naderhand gecodeerd.

Analyse

Ten behoeve van de analyse is er opnieuw gekeken naar de resultaten van de vragenlijst. Hierbij is er gelet bij welke vragen leerlingen hebben geantwoord dat er meer aandacht besteed moet worden aan dat onderwerp of dat ze dat onderwerp belangrijk vinden.

Vervolgens zijn de interviews getranscribeerd en de anonimiteit van de leerlingen gewaarborgd door niet te vermelden of het om havo- of vwo-leerlingen gaat. In eerste instantie zijn alle interviews gelezen om een goed overzicht te krijgen. Vervolgens is er in drie fases gecodeerd: tijdens de eerste fase zijn tekstfragmenten open gecodeerd, waarbij de thema's vanaf het begin duidelijk waren. Deze thema's waren duidelijk doordat de interviewvragen waren gebaseerd op de deelvragen.

Daarna zijn de codes samengevoegd en hernoemd. In andere woorden, in deze fase is er axiaal gecodeerd. Ten slotte is er gekeken naar de verbanden tussen de codes. Bij het vergelijken van de codes tussen havo en vwo is er gekeken naar eventuele afwijkingen. Dit is per deelvraag gedaan om patronen, afwijkingen en verbanden te herkennen. Vervolgens is er een vergelijking gemaakt tussen havo en vwo per deelvraag om de overeenkomsten en verschillen te analyseren. Tot slot is er gezocht naar verbanden tussen de deelvragen en hierbij is gelet op het verschil in belang per thema. Waren bepaalde thema's bijvoorbeeld belangrijker dan andere? (Frisse colleges, 2021)

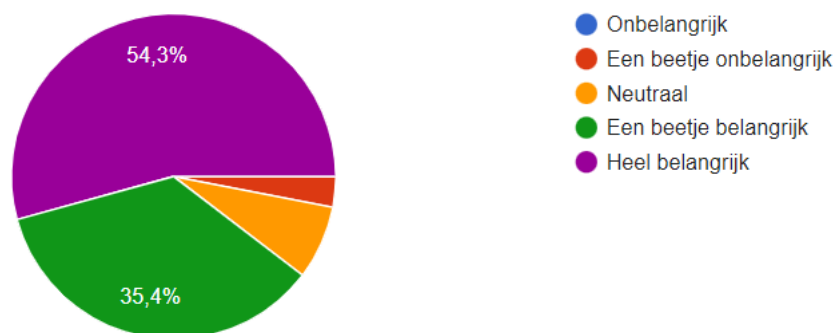
Resultaten

Het uitzetten van de vragenlijst en het afnemen van de interviews hebben een aantal resultaten opgeleverd. Deze paragraaf richt zich op de uitwerking van de resultaten van zowel de vragenlijst als de interviews. Hierbij worden de resultaten per deelvraag besproken. Ook wordt er onderscheid gemaakt tussen havo en vwo als het gaat om de uitwerking van de interviews. De diagrammen die in dit onderzoek worden opgenomen, zijn uitsluitend gebaseerd op de vragen waarop een meerderheid van de leerlingen heeft geantwoord dat ze vinden dat het onderwerp opgenomen moet worden opgenomen in het beoogde vernieuwde curriculum. Aan de hand van deze vragen zijn namelijk de interviewvragen opgesteld.

Deelvraag 1: democratische cultuur

De eerste deelvraag luidt als volgt: "In welke mate zijn de leerlingen van mening dat het vak maatschappijleer hen adequaat heeft voorbereid met de nodige vaardigheden en kennis om effectief deel te nemen aan een democratische cultuur?" In de vragenlijst zijn er elf vragen gesteld over dit onderwerp. In de burgerschapsvoorstellen zijn drie opdrachten geformuleerd die betrekking hebben op dit onderwerp. Met andere woorden, dit onderwerp neemt aanzienlijk meer ruimte in beslag dan de andere onderwerpen in dit onderzoek. Daarom bevat dit onderwerp ook meer vragen in de vragenlijst.

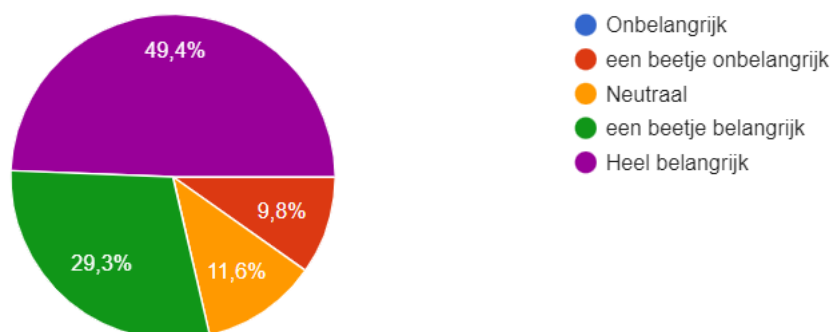
164 antwoorden

Figuur 1: educatie mensenrechten

De eerste vraag betreft het belang van educatie over mensenrechten (zie Figuur 1). Van de respondenten vindt 54% dit heel belangrijk en 35% vindt het enigszins belangrijk. Naar aanleiding van deze uitkomst is er een interviewvraag opgesteld die een combinatie is van deze vraag en de vierde vraag, die ging over het belang van educatie over kinderrechten (zie Figuur 2). Bij deze vraag vindt namelijk 49% het heel belangrijk en 29% vindt het enigszins belangrijk.

164 antwoorden

Figuur 2: educatie kinderrechten

Naar aanleiding van de resultaten van de vragenlijst, is er tijdens de interview gevraagd waarom zij dit soort rechten belangrijk vinden. Voor zowel havo als vwo worden enkele redenen genoemd waarom het belangrijk is om meer te leren over deze rechten. Het coderen van de antwoorden van de interview van havo, heeft drie codes opgeleverd: consequenties, zelfbescherming en toekomstige bescherming. Enerzijds gaat het erom dat je beter in staat bent om jezelf te beschermen als je weet welke rechten je hebt. Hierbij gaan de leerlingen vooral uit van bescherming tegen autoriteitsfiguren, zoals de politie. Anderzijds gaat het om het beschermen van de maatschappij tegen jou. De gedachte is dat je minder snel een strafbaar feit pleegt als je weet dat het strafbaar is of wanneer je weet welke consequenties eraan verbonden zijn. Bij kinderrechten wordt expliciet benoemd dat het toekomstige bescherming kan bieden, omdat toekomstige ouders op de hoogte zijn van de rechten van hun kinderen.

Het coderen van de antwoorden van vwo hebben de volgende codes opgeleverd: zelfbescherming, omgang met anderen, referentiekader en emancipatie van vrouwen. Bij zelfbescherming ging het om zelfbescherming in de breedste zin van het woord. Of het nu gaat om bescherming tegen de overheid, tegen je werkgever of bijvoorbeeld banken, het kennen van je rechten is hierbij belangrijk. Er wordt bijvoorbeeld benadrukt dat het belangrijk is om te weten wat je rechten zijn voor je toekomstige werk, zodat je niet wordt uitgebuit. Wat toekomstige bescherming betreft, gaat het eigenlijk vooral om de omgang met andere mensen. Het is belangrijk om beter voorbereid te zijn op de toekomst en in je omgang met andere mensen niet snel over de schreef te gaan, omdat je dan weet wat voor rechten je medemens heeft. Volgens de vwo-studenten wordt je referentiekader bijgesteld door het kennen van je rechten en dit vinden zij belangrijk. Ten slotte wordt nog benoemd dat het kennen van je rechten bijdraagt aan de emancipatie van vrouwen. Dit heeft te maken met het feit dat vrouwen lange tijd zijn onderdrukt en hun rechten niet kenden. Door je rechten wel te kennen, zullen vrouwen meer vrijheid hebben in hun functioneren.

In de vragenlijst is er ook een open vraag gesteld. De resultaten van de antwoorden hierop worden door het gebruikte programma niet in een diagram verwerkt. De gestelde vraag is: "welke onderdelen/vormen van vrijheid aan bod zouden moeten komen?" Hierbij komen onderwerpen zoals abortus, euthanasie en vrijheid van meningsuiting/belediging naar voren.

In de interviews is gevraagd waarom deze onderwerpen belangrijk zijn en wat de leerlingen erover willen leren. Bij het onderdeel vrijheid van meningsuiting/belediging wordt er zowel bij havo als vwo gesproken over grenzen. Er wordt aangegeven dat er gesproken zou moeten

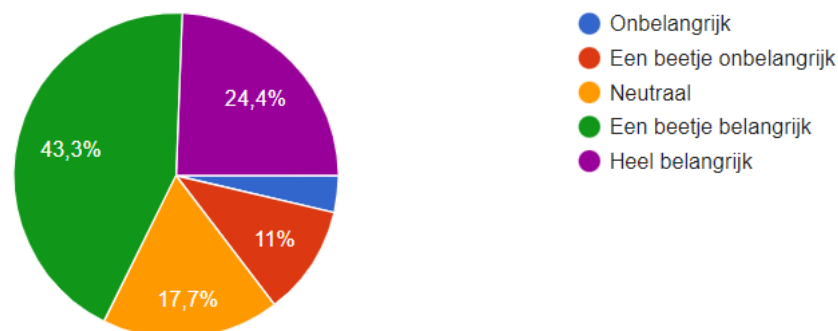
worden over de grenzen van vrijheid van meningsuiting en wanneer dit bijvoorbeeld overslaat naar belediging of racisme. Verder is er een meningsverschil over het gedeelte van belediging. Sommige leerlingen vinden dat belediging te subjectief is en dat je daardoor anderen niet volledig kunt verbieden om andere mensen te beledigen, maar dat er wel tot op zekere hoogte gemeenschappelijke grenzen moeten worden opgesteld als het gaat om bepaalde onderwerpen. Met andere woorden, dat er een maatschappelijke consensus bestaat over onderwerpen die te beledigend zijn. Andere leerlingen vinden juist dat er geen ruimte moet zijn voor beledigen. Bij zowel havo als vwo is gezegd dat abortus waarschijnlijk is benoemd, omdat het veelvuldig in de media is geweest vanwege de verandering in wetgeving in Amerika. Verder werd er bij havo aangegeven dat het ook te maken heeft met de populariteit van onveilige seks bij jongeren. Daarom is het raadzaam om kennis te hebben van de werking van abortus, omdat er een risico is op ongewenste zwangerschap. Bovendien is er gesteld dat het tevens van belang is voor jongens, aangezien zij als toekomstige vaders eveneens een rol hebben. Kennis over de rechten van de vader in het geval van een abortus is dan ook relevant.. Ten slotte wordt er bij havo gesproken over de voorwaarden voor euthanasie. Volgens hen weten te weinig jongeren over euthanasie en aan welke voorwaarden moet worden voldaan om in aanmerking te komen. Zowel havo als vwo leerlingen vinden dat het gesprek over deze onderwerpen genormaliseerd moet worden, omdat er veel tegenstellingen zijn. Leerlingen van beide niveaus vinden dat hierover les moet worden gegeven om onderling begrip te creëren en de tegenstellingen te verminderen.

Deelvraag 2: diversiteit en identiteitsontwikkeling

De tweede deelvraag gaat over diversiteit en identiteitsontwikkeling. De vraag luidt als volgt: "In hoeverre vinden leerlingen dat er meer aandacht moet worden besteed aan diversiteit en identiteitsontwikkeling binnen het vak maatschappijleer?" Toen de leerlingen de vragenlijst beantwoordden, hadden ze nog geen lessen gehad over identiteit en diversiteit. Echter, de vragen zijn gericht op de mate waarin zij deze onderwerpen belangrijk vinden. De leerlingen hebben tot op zekere hoogte voorkennis over deze onderwerpen, waardoor ze in principe kunnen inschatten of ze deze belangrijk vinden of niet.

De eerste vraag gaat over het leren over de aspecten die bijdragen aan je identiteit. 43% vindt dat een beetje belangrijk en 24% vindt dat heel belangrijk (figuur 3). Tegen de tijd dat de interviews werden afgenomen, hadden de leerlingen de lessen over identiteit wel gehad. De interviewvraag richt zich daarom op wat ze nog meer zouden willen zien met betrekking tot dit onderwerp.

164 antwoorden

Figuur 3: aspecten identiteit

De antwoorden van de leerlingen op de interviews zijn gecodeerd en hebben de volgende codes opgeleverd: zelfreflectie, omgang, seksuele geaardheid, vooroordelen en aanleiding. De code zelfreflectie is ontstaan door de antwoorden van de vwo-leerlingen. Zij vinden dat er nog meer aandacht mag komen voor zelfreflectie, waarbij je jezelf beter leert kennen. Ze willen graag beter uitzoeken welke aspecten hebben bijgedragen aan hun identiteit en wat hun identiteit precies is. Welke deelidentiteiten hebben ze bijvoorbeeld? Een andere code die is ontstaan door de antwoorden van de vwo-leerlingen is omgang. Hierbij gaat het om het omgaan met delen van je identiteit die moeilijk te veranderen zijn, maar waar je niet positief over bent. Hetzelfde geldt voor het omgaan met delen van andermans identiteit die niet goed bij je passen. Ze benoemen dat je dat zeker zal tegenkomen in het werkleven en nu al op school tegenkomt. Ze willen graag leren hoe je daar vreedzaam mee omgaat.

Zowel bij havo als vwo is men benieuwd naar LHBTIQ+-onderwerpen die besproken moeten worden. Hierbij worden verschillende aspecten benoemd. Genderidentiteit is één van de aspecten die benoemd is. Hierbij vinden leerlingen dat zowel genderidentiteit als geaardheid bespreekbaar moeten worden gemaakt bij maatschappijleer. Het gaat om bewustwording dat je je niet per se hoeft te identificeren met één van de twee klassieke genderidentiteiten. Verder is er ook benoemd dat het interessant is om de groepsidentiteit van die groep te bespreken. Hier wordt een kanttekening gemaakt dat het überhaupt interessant is om dat te doen voor minderheidsgroepen in het algemeen.

Ook zijn vooroordelen ter sprake gekomen. Leerlingen vinden dat er meer moeite moet worden gedaan om de mensen in je omgeving te leren kennen en te leren hoe je gedrag enigszins kunt verklaren. Ze geven aan dat er veel vooroordelen kunnen ontstaan op basis van gedrag of uiterlijke kenmerken, waardoor de omgang met anderen onplezierig kan worden. Als je je bezighoudt met je eigen identiteit en die van anderen, ben je uiteindelijk beter in staat om gedrag te verklaren en kan dit bijdragen aan het ontkrachten van vooroordelen. Ze willen niet alleen vooroordelen ontkrachten, maar ook begrip creëren voor elkaar.

Er wordt ook een andere kant belicht door zowel een aantal havo- als vwo-leerlingen. Er wordt namelijk gezegd dat het vak ook niet té veel bezig moet gaan met identiteit, omdat je hier al mee bezig bent in je dagelijks leven. Het vak maatschappijleer zou het onderwerp slechts kunnen introduceren en als aanleiding dienen om hier vaker en beter over na te denken. Hoewel de eerder genoemde onderwerpen relevant zijn, moet er niet te lang bij stilgestaan worden, omdat identiteit ook iets persoonlijks is en het onnatuurlijk is om daar geforceerd over na te denken in een klassikale setting.

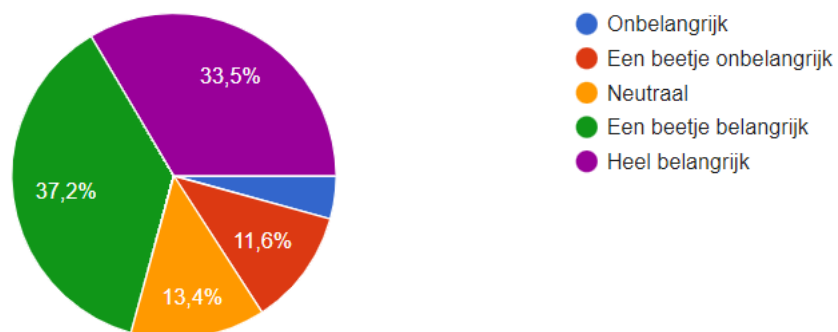
In de vragenlijst is er ook een aandacht besteed aan een ander onderdeel gerelateerd aan identiteit, namelijk het onderdeel ambities. Uit de vragenlijst blijkt dat de meerderheid het belangrijk vindt dat er in het vak maatschappijleer ook aandacht wordt besteed aan de ontwikkeling van ambities en talenten (Figuur 4).

Tijdens de interviews hebben de leerlingen de volgende vraag beantwoord: “Op welke manier zou maatschappijleer een rol kunnen spelen in de ontwikkeling van ambities en talenten?” Hier lopen de resultaten sterk uiteen.

Een havo-groep en een vwo-groep vinden dat er eigenlijk helemaal geen aandacht aan besteed hoeft te worden, omdat het al deels wordt opgevangen door andere vakken. Ze verwijzen naar het feit dat je bijvoorbeeld in de derde klas al bezig bent met het maken van een profielkeuze. Bovendien vinden ze dat er op school allerlei opties zijn, zoals de cultuurstroom en sport, om talenten te ontdekken. Daarnaast wordt opgemerkt dat het moeilijk kan zijn om ambities te forceren en dat je ze gaandeweg ontdekt.

Een andere vwo-groep vindt wel dat maatschappijleer een rol kon spelen bij de ontwikkeling van ambities en talenten. Er is gezegd dat je tijdens maatschappijleer informatie wilt overdragen die te maken heeft met de samenleving en dat het klaslokaal in essentie een mini-samenleving is. Het is daarom relevant dat de docent enigszins achterhaalt wat de ambities en talenten van leerlingen zijn, zodat hij of zij meerdere onderwerpen beter bespreekbaar kan maken. Het argument is dat als de klas beter weet met wie ze te maken hebben, daar ook tijd en aandacht voor kan worden vrijgemaakt. Er wordt ook specifiek benoemd dat er ingezet zou kunnen worden op het omgaan met teleurstelling. Niet alle ambities worden immers behaald. Hoe gaan we daar als burgers mee om en hoe leren we om meerdere doelen te stellen? Ten slotte wordt benoemd dat het kijken naar ambities en talenten vakoverstijgend zou kunnen gebeuren. Leerlingen kunnen aansluiting vinden bij andere vakken en nadenken over welke talenten/ambities ze hieraan kunnen verbinden. Dit zou dan weer bij maatschappijleer besproken kunnen worden.

164 antwoorden

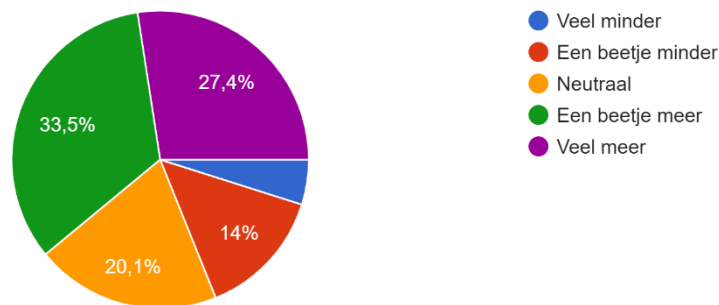

Figuur 4: ambities

Deelvraag 3: digitaal samenleven en technologisch burgerschap

De derde deelvraag gaat over digitaal samenleven en technologie en luidt als volgt: "In hoeverre vinden leerlingen dat er binnen het vak maatschappijleer meer aandacht besteed moet worden aan technologisch burgerschap en digitaal samenleven?" Uit de vragenlijst blijkt dat de meerderheid van de leerlingen meer wil leren over hoe ons leven beïnvloed wordt door social media (zie Figuur 5). Ook vindt een kleine meerderheid het belangrijk om te leren welke mogelijkheden technologische ontwikkelingen bieden.

Had je meer of minder willen leren over hoe ons leven beïnvloed wordt door (social) media?
164 antwoorden

Figuur 5: invloed social media

Aan de hand van deze uitslag is de leerlingen, tijdens de interview, gevraagd wat ze precies zouden willen leren over de invloed van (social) media. De codering van de antwoorden op deze vraag leverden de volgende codes op: framing, het herkennen van objectiviteit, digitaal samenleven, filterbubbels en bewustzijn. De vwo-leerlingen spreken vooral over framing en fake news, waarbij ze benadrukken dat het om verschillende aspecten gaat. Ze vinden dat leerlingen bij maatschappijleer moeten leren hoe ze kritischer kunnen kijken naar teksten, om te bepalen of krantenkoppen daadwerkelijk overeenkomen met wat er in de tekst staat. Als dit niet het geval is, zouden leerlingen moeten leren waarom dit op die manier is neergezet. Ze willen graag leren hoe ze framing sneller kunnen herkennen en wat de consequenties ervan kunnen zijn. Bijvoorbeeld hoe framing het leven van beroemdheden kapot kan maken doordat media bepaalde details op een specifieke manier publiceren, terwijl dit achteraf niet blijkt te kloppen. De leerlingen vinden dat ze ook moeten leren hoe ze nieuws kunnen factchecken en hoe belangrijk het is hoe iets wordt gepresenteerd. Verder vinden ze dat ze ook objectiviteit moeten kunnen onderscheiden van subjectiviteit, omdat verslaggeving ook subjectief kan zijn en leerlingen dit moeten leren herkennen.

Zowel de havo- als vwo-leerlingen hebben gesproken over digitaal samenleven. De havisten vinden dat we eigenlijk al digitaal samenleven, omdat er al zoveel gebeurt op social media. Veel vriendschappen worden gesloten en onderhouden via social media. Ze vinden het niet zozeer belangrijk dat er les werd gegeven over hoe je je online zou moeten gedragen, omdat de meeste mensen al weten wat de ongeschreven regels zijn en mensen die zich online misdragen zich nog steeds zouden misdragen als ze wel les hadden gehad over de regels die worden gehanteerd in de digitale wereld. De havisten vinden het vooral belangrijk dat men wordt onderwezen in de gevaren van social media, waaronder de filterbubbels. Het vak maatschappijleer zou daarom een rol kunnen spelen bij het overdragen van kennis over de invloeden van algoritmen en hoe je daardoor in een bubbel terecht zou kunnen komen,

waardoor je eenzijdig informatie krijgt. Verder gaat het ook over hoe je zou moeten handelen als je het idee hebt dat je gevaar loopt door social media. Daar mag ook meer bewustzijn voor gecreëerd worden.

De vwo-leerlingen vinden daarentegen wel belangrijk dat je leert wat de normen en waarden zijn binnen social media, omdat dat eigenlijk ook een vorm van een maatschappij is. Ook binnen die maatschappij moeten mensen zich houden aan bepaalde grenzen. De vwo-leerlingen leggen meer nadruk op het onderwijzen van jouw impact op anderen. Vaak zijn mensen bereid zich vijandiger op te stellen via social media dan ze zouden doen in het echte leven. De leerlingen vinden dat er meer tijd en aandacht besteed zou moeten worden aan wat dit met anderen doet. Net als de havisten vinden de vwo-leerlingen dat er ook aandacht besteed moet worden aan het bewustzijn van de gevaren van social media en de filterbubbels.

Deelvraag 4: beoogde vaardigheden en houdingen

De vierde deelvraag van het onderzoek gaat over de beoogde vaardigheden en houdingen van burgerschap. In de vragenlijst hebben de meeste leerlingen hoog gescoord op deze vaardigheden. Zo vindt 62% van de leerlingen dat ze meer zouden moeten leren over kritisch denken en vindt 61% dat ze meer zouden moeten leren over communicatie. 59% van de leerlingen vindt het belangrijk om te leren bemiddelen in conflicten en 64% vindt het belangrijk om te leren reflecteren op eigen gedrag. Bij de vaardigheden van het verplaatsen in een ander en ethisch redeneren vindt 73% van de leerlingen de eerste vaardigheid belangrijk en 66% de tweede. De diagrammen worden bij deze deelvraag niet weergegeven i.v.m. de grootte. 5 diagrammen achter elkaar plaatsen zou te veel ruimte innemen.

Aan de hand van deze resultaten zijn er twee interviewvragen opgesteld: "Waarom vinden jullie deze vaardigheden belangrijk?" en "Hoe behulpzaam zijn deze vaardigheden voor je?". Het coderen van de antwoorden op de interviewvragen hebben geleid tot de volgende codes: rechtvaardigen, zelfvertrouwen, interesse, functioneren, handvatten en harmonie.

Bij één vwo-groep is aangegeven dat ethiek leren bij maatschappijleer van belang is, omdat dit helpt om keuzes te rechtvaardigen. De leerlingen hebben aangegeven dat ze tijdens filosofie wel dingen over ethiek hebben geleerd, maar dat ze deze kennis niet hebben hoeven toepassen in de maatschappij. Ze zouden hier wel graag meer over willen leren. De vwo-leerlingen hebben ook aangegeven dat communicatie belangrijk is, omdat het bijdraagt aan hun zelfvertrouwen. Het is een vaardigheid die vaak niet goed wordt uitgevoerd, maar die wel belangrijk is. Daarom zou er binnen vakken zoals maatschappijleer meer geoefend kunnen worden met communicatie.

Verder is door de vwo-leerlingen gezegd dat interesse een rol speelt bij het willen leren hoe je je in ander kan verplaatsen. Dit komt doordat mensen over het algemeen meer geconfronteerd worden met andermans problemen. Bijvoorbeeld, de LHBTIQ+ gemeenschap die verschillende problemen aankaart en leerlingen zouden het fijn vinden als ze beter zouden begrijpen waar ze tegenaan lopen. Het zou dan helpen als je leert hoe je je in een ander kan verplaatsen.

Los van de interesse zou het ook bijdragen aan het creëren van harmonie. Vaardigheden zoals je kunnen verplaatsen in anderen, communiceren en ethisch redeneren zorgen er volgens de leerlingen voor dat er meer begrip is tussen mensen en er vaker harmonie ontstaat. Dit wordt zowel door de havo- als vwo-leerlingen benoemd.

Een belangrijk punt dat wordt benoemd, is dat maatschappijleer handvatten kan bieden waardoor leerlingen beter kunnen functioneren. Er wordt echter wel opgemerkt dat het uiteindelijk aan de leerlingen zelf is wat ze met deze handvatten doen. Het is daarom belangrijk dat deze vaardigheden worden gegeven door iemand die hier geschikt voor is en dat er niet te veel nadruk op wordt gelegd.

Een ander belangrijk punt dat naar voren komt, is dat het klaslokaal kan dienen als oefenplek voor deze vaardigheden. Leerlingen geven aan dat deze vaardigheden veel oefening nodig hebben en dat niet iedereen dit durft toe te passen. Het vak maatschappijleer kan daarom bijdragen aan het verlagen van de drempel om deze vaardigheden toe te passen in het echte leven.

Een groepje vwo-leerlingen heeft aangegeven dat er twee vaardigheden ontbreken in de vragenlijst, namelijk plannen en samenwerken. Deze vaardigheden worden door hen als essentieel beschouwd voor hun functioneren en zij vinden dat hier niet intensief genoeg begeleiding in wordt gegeven. Zij zien dit als een goede toevoeging aan het vak maatschappijleer.

Een belangrijk aandachtspunt is dat leerlingen alleen hebben gereageerd op de vaardigheden die zijn benoemd tijdens de interview. Er is niet gesproken over vaardigheden zoals kritisch beredeneren, terwijl hier wel redelijk hoog op is gescoord in de vragenlijst.

Deelvraag 5: overige onderwerpen

In de vragenlijst die aan de leerlingen is voorgelegd, is gevraagd welke onderwerpen ze graag behandeld zouden zien in het vak maatschappijleer. Na analyse van de antwoorden op de laatste vraag van het interview blijkt dat deze te veel ruimte hebben geboden voor interpretatie, waardoor de gegeven antwoorden niet gerelateerd zijn aan burgerschap of maatschappijleer. Het doel van dit hoofdstuk is enkel om de resultaten te beschrijven en niet om deze te interpreteren. Derhalve wordt er geen commentaar gegeven op de mate van overeenstemming van de antwoorden met burgerschap of maatschappijleer. In het hoofdstuk conclusie en discussie zal worden uiteengezet welke onderwerpen niet onder de noemer van maatschappijleer of burgerschap vallen.

Uit de antwoorden van de vragenlijst blijkt dat ze meer willen leren over dagelijkse zaken, zoals belastingen en conflicthantering, alsook over onderwerpen als mentale gezondheid en grensoverschrijdend gedrag. In de interviews is aan de leerlingen gevraagd waarom deze onderwerpen zo belangrijk voor hen zijn en om specifieker te zijn over de dagelijkse zaken die ze in gedachten hebben, en hoe mentale gezondheid en grensoverschrijdend gedrag bespreekbaar gemaakt kan worden. De codering van de antwoorden op de interviewvragen leverde de volgende codes op: functioneren handvatten, financiële stabiliteit creëren, bewustwording, grenzen, emotieregulatie en kansengelijkheid.

Bij de havisten worden de codes door elkaar benoemd en ze benadrukken vooral het belang van financiële stabiliteit, omdat ze beter voorbereid wilden worden op het leven na de middelbare school. Ze willen meer handvatten krijgen voor zaken als belastingaangifte, verzekeringen en inkomensbeheer, omdat ze hierdoor betere kansen zien om financiële stabiliteit te creëren en beter te functioneren in de maatschappij. Ze benoemen ook dat kinderen die niet kunnen terugvallen op hun ouders hier vooral baat bij zouden hebben, wat de kansengelijkheid zou vergroten. De havisten merken op dat het goed is om ook meer te leren over de rechten op de werkvloer, zodat ze beter zouden kunnen optreden bij conflicten op het werk.

De vwo-leerlingen delen grotendeels dezelfde mening als de havisten en benadrukken eveneens het belang van financiële stabiliteit en functioneren in de maatschappij. Ze merken op dat het vak maatschappijleer niet te veel moet doorslaan in de economische aspecten van deze onderwerpen. Ze willen dat het vak zich beperkt tot de basis van deze onderwerpen.

Mentale problemen worden eveneens benoemd als een onderwerp dat meer aandacht verdient in maatschappijleer. De havisten benadrukken dat maatschappijleer meer aandacht zou kunnen besteden aan emotieregulatie en preventie, zodat leerlingen weten welke mogelijkheden er zijn om te voorkomen dat negatieve emoties versterkt worden. Ze willen dat leerlingen op de hoogte zouden zijn van alle mogelijkheden voor hulp, omdat niet iedereen een psycholoog kan betalen of eerlijk tegen zijn of haar familie kan zijn over zijn of haar mentale problemen. De vwo-leerlingen merken op dat het vak zich ook zou kunnen richten op verschillende mentale stoornissen en de bijbehorende symptomen en hoe deze te bestrijden. Ook vinden ze het belangrijk om het onderwerp bespreekbaar te maken, zodat er meer bewustzijn is onder de leerlingen dat het veel vaker voorkomt dan men in eerste instantie denkt.

Tot slot is grensoverschrijdend gedrag genoemd als onderwerp dat bespreekbaar gemaakt moet worden. De havisten vinden het belangrijk om te leren hoe zij grensoverschrijdend gedrag kunnen herkennen en hierop kunnen reageren. Dit is volgens hen vooral van belang, omdat jongeren op die leeftijd sterk beïnvloed worden door hun vrienden en eigen ervaringen. Binnen groepjes worden vaak opmerkingen gemaakt die als grensoverschrijdend beschouwd kunnen worden. De havisten geven aan dat hier meer aandacht aan moet worden besteed, zodat zij snel gewezen kunnen worden op grensoverschrijdend gedrag en dit zelf ook snel kunnen herkennen.

Ook de vwo'ers benadrukken het belang van het leren herkennen van grenzen, niet alleen de grenzen die zij zelf stellen, maar ook de grenzen die door de wet worden gesteld. Zij vinden het belangrijk dat leerlingen leerden wat wettelijk wel en niet is toegestaan en wanneer zij bijvoorbeeld aangifte kunnen doen. Daarnaast vinden zij het belangrijk dat leerlingen leren hoe zij om kunnen gaan met slachtoffers van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Het zou goed zijn als daar handvatten voor worden gegeven.

Een ander belangrijk onderdeel van dit thema was het wegnemen van stereotypen en vooroordelen. Vwo'ers vinden het van belang dat er gewerkt wordt aan het bespreekbaar maken van vooroordelen over grensoverschrijdend gedrag naar mannen toe. Op deze manier zouden mannen minder te maken hebben met deze vooroordelen en zich sneller durven te melden als er iets gebeurt.

Al met al zijn er dus verschillende aspecten die van belang zijn bij het bespreekbaar maken van grensoverschrijdend gedrag en het aanleren van vaardigheden op dit gebied. Door hier bij maatschappijleer aandacht aan te besteden, kunnen leerlingen zich bewust worden van de ernst van dit probleem en leren zij hoe zij hiermee om kunnen gaan.

Conclusie en discussie

In deze paragraaf worden de resultaten besproken en worden de conclusies geformuleerd. Ook zullen de onderzoeksvraag en bijbehorende deelvragen worden beantwoord. Tot slot worden aanbevelingen en suggesties voor de toekomst gegeven.

Democratische cultuur

Zoals eerder vermeld gaat de eerste deelvraag over het effectief kunnen deelnemen aan een democratische cultuur en luidt als volgt: "In welke mate zijn de leerlingen van mening dat het vak maatschappijleer hen adequaat heeft voorbereid met de nodige vaardigheden en kennis om effectief deel te nemen aan een democratische cultuur?"

Als het gaat om de basiswaarden van een democratie, lijkt het erop dat de leerlingen vinden dat ze dit voldoende hebben geleerd en dat dit niet verder hoeft te worden aangevuld. De literatuur laat echter zien dat een groot deel van de Nederlandse leerlingen het moeilijk vindt om een basale democratische houding aan te nemen (Eidhof, 2020). Op basis van deze uitkomst zou men kunnen redeneren dat het enkel kennen van de basiswaarden wellicht onvoldoende is om een democratische houding aan te kunnen nemen en effectief deel te nemen aan een democratische cultuur. Natuurlijk kan dit niet zo stellig worden geconcludeerd, omdat er geen onderzoek is gedaan naar een causaal verband tussen het alleen kennen van de basiswaarden van een democratie en het aan kunnen nemen van een basale democratische houding. Bovendien is de groep die aan dit onderzoek heeft deelgenomen relatief klein, waardoor er geen valide conclusies kunnen worden getrokken. Het is echter interessant om uit te zoeken in hoeverre deze zaken met elkaar samenhangen. Misschien vinden de meeste Nederlandse leerlingen juist wel dat ze na het volgen van maatschappijleer onvoldoende kennis hebben over de basiswaarden van democratie.

Twee belangrijke indicatoren die genoemd worden in relatie tot de democratische rechtsstaat zijn vrijheid en gelijkheid (Curriculum.nu, 2019b). Voor dit onderzoek zijn die twee indicatoren beperkt tot de begrippen mensen-, kinder- en grondrechten. De omvang van dit onderzoek is onvoldoende om een grondige analyse te maken van het brede onderwerp van de democratische cultuur. Dit heeft als gevolg dat de indicatoren die worden gehanteerd voor dit aspect, aanzienlijk beperkt zijn en enkel een goed beeld geven van een klein deel van het onderwerp van de democratische cultuur. In relatie tot deze twee indicatoren valt op dat de leerlingen het kennen van rechten van belang vinden, omdat het bescherming biedt. Of het nu gaat om zelfbescherming in de nabije toekomst of om de bescherming van anderen. Hierbij gaat het hen voornamelijk om het creëren van een veilige samenleving waarin mensen ook leren om voor elkaar op te komen en ook in staat zijn om dat te doen, omdat ze sneller een rechtenschending herkennen. Een logisch gevolg hiervan is dat ze bijdragen aan de bescherming van hun eigen en andermans vrijheid. Dit staat redelijk in lijn met de aanbevelingen die zijn gedaan omtrent dit onderwerp. De aanbeveling is namelijk, onder andere, dat er ruimte gemaakt moet worden voor onderzoek naar de fundamenteën van de democratische rechtsstaat en de mensenrechten. Ook wordt aanbevolen om leerlingen te leren over de werking van de eerder genoemde rechten (Curriculum.nu, 2019b) Vooral bij vwo-leerlingen wordt benadrukt dat kennis over deze rechten zou voorkomen dat ze over bepaalde grenzen gaan, omdat ze dan duidelijker weten wat de grenzen zijn. Een interessant aspect van de antwoorden is dat kennis over deze rechten zou bijdragen aan de emancipatie van de vrouw. Dit wordt niet specifiek als doel genoemd in de aanbevelingen, maar kan wel onder het creëren van gelijkheid en vrijheid worden geschaard. Het wordt vooral genoemd, omdat vrouwen al een lange strijd tegen onderdrukking hebben gevoerd, maar het valt wel op dat geen andere minderheidsgroepen worden genoemd. Het is

interessant om te achterhalen of ze hetzelfde denken over andere groepen of dat het echt specifiek alleen om deze groep gaat.

Specifieke vormen van vrijheid die voornamelijk worden genoemd, zijn de vrijheid van abortus en euthanasie en de vrijheid van meningsuiting en beledigen. Het is opvallend dat dit juist de voorbeelden zijn die worden genoemd in de vragenlijst, wat het risico met zich meebrengt dat de leerlingen te veel gestuurd zijn en niet op andere antwoorden zijn gekomen. Toch zijn ze wel in staat om te beredeneren waarom juist deze onderdelen worden genoemd. Vooral abortus wordt sterk gerelateerd aan de invloed van media, omdat dit onderwerp veel in het nieuws is geweest vanwege het afschaffen van Roe v. Wade in Amerika.

Bij analyse van de antwoorden van de leerlingen op de vraag waarom ze specifiek deze vrijheden als belangrijk beschouwen, kan geconcludeerd worden dat er twee redenen zijn: het erkennen en respecteren van grenzen, en het vermogen om zich in te leven in anderen. In sommige gevallen is het tweede een gevolg van het eerste. Het gaat hen voornamelijk om het normaliseren van gesprekken over controversiële onderwerpen, zoals abortus en euthanasie. Omdat deze onderwerpen altijd meningsverschillen oproepen, is het belangrijk dat er in ieder geval gewerkt wordt aan begrip voor elkaar, en dat begint volgens hen in een klaslokaal. Met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting gaat het om het rekening houden met anderen. Jouw mening kan een ander beledigen, en daar kun je op verschillende manieren mee omgaan. De leerlingen lijken het idee van compassie tonen en rekening houden met anderen te promoten.

Deze beredenering sluit goed aan bij de voorstellen van burgerschap. Met andere woorden, vinden de leerlingen vooral cognitieve empathie een belangrijke vaardigheid die bijdraagt aan het effectief deelnemen aan een democratische cultuur. Hierover willen ze dan ook meer willen leren.

Kortom, de leerlingen lijken enigszins het idee te hebben dat zij voldoende kennis en vaardigheden hebben opgedaan bij het vak maatschappijleer om effectief deel te nemen aan een democratische cultuur. Het nadeel is echter dat er zowel in de vragenlijst als in het interview geen expliciete vraag is gesteld over hun standpunt hierover, wat een tekortkoming van het onderzoek vormt. Niettemin kan op basis van de antwoorden op de andere vragen een inschatting worden gemaakt van de mate waarin zij dat vinden. Ze hebben over het algemeen het idee dat ze voldoende kennis hebben over de basiswaarden van een democratie. Echter, er is een bepaalde mate van kennis en vaardigheden die ze missen en wel relevant vinden om beter te functioneren in een democratische cultuur. Ze vormen de mening dat ze voornamelijk nog te veel kennis missen over mensen- en kinderrechten. Bovendien missen ze ook wat kennis over herkennen en erkennen van andermans grenzen. Dit gaat ook hand in hand met een vaardigheid die ze erg belangrijk vinden en verder willen ontwikkelen, namelijk cognitieve empathie. Deze onderdelen van burgerschap zouden dus volgens hen terug mogen komen in het nieuwe curriculum van maatschappijleer.

Diversiteit en identiteitsontwikkeling

De tweede deelvraag luidt als volgt: “In hoeverre vinden leerlingen dat er meer aandacht moet worden besteed aan diversiteit en identiteitsontwikkeling in het vak maatschappijleer?” Het onderwerp van deze vraag is dus diversiteit en identiteit. Opdracht 4 van de burgerschapsvoorstellen gaat over identiteit en opdracht 5 gaat over diversiteit (Curriculum.nu, 2019b).

Het belang van het kennen en begrijpen van hun eigen deelidentiteiten wordt vooral door de vwo-leerlingen benadrukt. Dit is ook een streven in opdracht 4 van de burgerschapsvoorstellen. Het bewust worden van hun eigen identiteit en de bijbehorende aspecten is een belangrijk onderdeel van deze opdracht (Curriculum.ni, 2019b). Het is echter opmerkelijk om te horen dat de leerlingen het leren over deelidentiteiten koppelen aan de vaardigheid van zelfreflectie. Ze stellen dat door zelfreflectie je beter in staat bent om jezelf te begrijpen. Dit is een vaardigheid die meerdere keren tijdens de interviews naar voren is gekomen. In de burgerschapsvoorstellen is dit verwerkt in de competentie empathie. Het lijkt erop dat de leerlingen deze vaardigheid een prominentere rol willen geven binnen de competentie empathie. Dit hangt volgens de leerlingen samen met diversiteit. Door te investeren in kennis over identiteit, zelfreflectie en empathie, kunnen vooroordelen volgens hen makkelijker worden ontkracht. Men zou beter in staat zijn om in te zien dat het gedrag van anderen voortkomt uit hun identiteit. In plaats van een oordeel te vellen op basis van uiterlijke kenmerken en gedrag, zouden mensen door deze vorm van educatie eerder op zoek gaan naar verklaringen voor dit gedrag. Dit zou leiden tot meer begrip voor elkaar en is bevorderend voor een maatschappij met veel diversiteit.

In de antwoorden wordt ook conflicthantering genoemd. Hierbij gaat het om conflicten die kunnen ontstaan door minder positieve aspecten van iemands identiteit. De vwo-leerlingen geven aan dat ze hier graag in getraind willen worden, zodat ze hier later weinig problemen mee zullen ervaren, bijvoorbeeld in hun werk. Conflicthantering is dus een andere competentie en vaardigheid waar de leerlingen aandacht aan willen besteden.

Seksualiteit en genderidentiteit komen meerdere keren sterk naar voren als een specifiek deel van identiteit waar meer aandacht voor moet komen. Dit wordt met name in verband gebracht met de LHBTIQ+ gemeenschap. Hoewel de school al aandacht besteedt aan dit onderwerp door bijvoorbeeld paarse vrijdag te organiseren, stil te staan bij pride maand en het onderwerp in biologielessen te behandelen, vinden de leerlingen dat maatschappijleer hier ook meer aandacht aan moet besteden. Met andere woorden, seksualiteit en genderidentiteit moeten een belangrijkere rol krijgen binnen het vak.

Opvallend genoeg benadrukken de leerlingen ook dat het vak zich niet te veel moet richten op het onderwerp en het slechts als introductie moet behandelen. Dit lijkt in tegenspraak met de vele onderdelen van identiteit die besproken moeten worden binnen het vak. Dit roept interessante vragen op over hoe groot de rol van dit onderwerp moet zijn binnen het curriculum. Gezien de voorstellen zou je kunnen stellen dat het onderwerp een redelijk groot onderdeel moet zijn, aangezien het een aparte opdracht betreft.

In de voorstellen wordt ook benoemd dat een onderdeel van identiteitsontwikkeling het ontdekken van ambities en talenten is. Bij het invullen van de vragenlijst vond een meerderheid van de leerlingen dat het vak maatschappijleer zou moeten bijdragen aan het ontwikkelen van ambities en talenten. Tijdens de interviews vonden de leerlingen echter grotendeels dat dit niet thuishoort in het vak. Deze vorm van burgerschap komt volgens hen namelijk al genoeg voor binnen de school, bijvoorbeeld in de vorm van de profielkeuze waarbij leerlingen worden begeleid bij het ontdekken van hun sterke en zwakke punten. Daarnaast is de school een cultuurschool waar veel aandacht wordt besteed aan kunst, dans

en andere vormen van ontplooiing. Het is daarom de vraag of leerlingen op andere scholen, die niet een cultuurprofiel hebben, op dezelfde manier naar dit onderwerp zouden kijken. De leerlingen geven aan dat dit onderdeel beter vakoverstijgend aangepakt zou kunnen worden, wat niet veel afwijkt van de voorstellen. Het voorstel is om burgerschap zoveel mogelijk onder te brengen bij maatschappijleer, maar niet helemaal. Daarom zou er kritisch gekeken moeten worden of het ontwikkelen van ambities en talenten wel thuishoort binnen maatschappijleer.

Kortom, de leerlingen vinden dat er redelijk wat aandacht besteed moet worden aan identiteit en diversiteit binnen het vak maatschappijleer. Het lijkt erop dat de leerlingen ook uit zichzelf de samenhang tussen verschillende opdrachten aanhalen, hoewel ze de voorstellen niet hebben gezien. Ze hechten vooral veel waarde aan de vaardigheid van zelfreflectie en willen daar graag in onderwezen worden. Verder is het onderwerp LHBTIQ+ ook erg belangrijk voor hen. De vraag die nog wel blijft is hoe sterk deze twee onderwerpen gepositioneerd moeten worden binnen het curriculum, want enerzijds waarderen de leerlingen het erg, maar anderzijds vinden ze dat het vak de onderwerpen eigenlijk alleen moet introduceren.

Digitaal samenleven en technologisch burgerschap

De derde deelvraag van dit onderzoek luidt als volgt: "In hoeverre vinden leerlingen dat er meer aandacht besteed moet worden aan technologisch burgerschap en digitaal samenleven binnen het vak maatschappijleer?" Deze deelvraag is gerelateerd aan opdracht 7, digitaal samenleven, van de voorgestelde burgerschapsopdrachten (Curriculum.nu, 2019b).

Tijdens de interviews is duidelijk geworden dat de leerlingen graag manipulatie door media willen voorkomen. Dit komt op verschillende manieren terug in de interviews, zoals het herkennen van framing en subjectiviteit, factchecking en filterbubbels. Dit sluit in principe goed aan bij wat er in de voorstellen staat. De subjectiviteit of objectiviteit van media, waar de leerlingen het over hebben, kan worden gerelateerd aan de aanbeveling "maak duidelijk hoe commerciële, politieke, ideologische of levensbeschouwelijke kleuring in mediaboodschappen te herkennen is" (Curriculum.nu, 2019b). Er wordt ook aanbevolen om leerlingen te leren hoe ze onderzoek kunnen doen naar de rol en werking van propaganda, desinformatie en het ontstaan van gescheiden informatie-circuits. Dit sluit dan weer goed aan bij de wens van de leerlingen om meer te leren over framing en filterbubbels.

Bij digitaal samenleven is er een duidelijk verschil tussen vwo- en havoleerlingen. De mening van de havisten sluit minder goed aan bij de aanbeveling, aangezien zij van mening zijn dat leerlingen niet extra onderwezen hoeven te worden over hoe ze zich moeten gedragen op social media. Hun argument is dat kinderen al van jongs af aan leren hoe ze zich moeten gedragen op social media en dat extra onderwijs daarover niet nodig is. Volgens hen weten mensen die zich online misdragen wel dat ze zich misdragen, maar hebben ze er lak aan. De vwo'ers hebben hier een andere mening over en hun argumenten sluiten beter aan bij de aanbevelingen. Zij zijn van mening dat een groot deel van het leven tegenwoordig plaatsvindt op social media en dat het daarom goed is dat er tijdens maatschappijleer bewustwording wordt gecreëerd over de impact die hun online gedrag heeft op anderen. Het is niet eenduidig te verklaren waarom er met betrekking tot het onderwerp een verschil waar te nemen is tussen leerlingen op havo- en vwo-niveau. Gezien de beperkte omvang van de onderzoekspopulatie, is het niet mogelijk om een algemene conclusie te trekken ten aanzien van het verschil tussen genoemde groepen.

In de voorstellen staat niet expliciet vermeld dat er onderwezen moet worden over de gevaren van social media, maar het is wel impliciet aanwezig door bijvoorbeeld het aanleren van kritische mediahouding en onderzoeksvaardigheden. Echter, de leerlingen geven aan

dat ze specifiek onderwezen willen worden over de gevaren van informatie die over hen wordt verspreid of de mensen die hen online benaderen en hoe ze zich daartegen kunnen beschermen. Het zou daarom goed zijn als dit onderwerp explicieter wordt opgenomen in de nieuwe curriculum van maatschappijleer.

Er is niet specifiek gevraagd naar technologische burgerschap in de vragenlijst, omdat slechts een kleine meerderheid van de leerlingen van mening was dat dit aan bod zou moeten komen in het vak. Om te voorkomen dat de interviews te lang zouden worden, is hier ook niet naar gevraagd. Dit onderzoek mist dus diepgang in dit aspect. Het zou interessant zijn om verder uit te zoeken op welke manier technologische burgerschap aan bod zou moeten komen in het vak.

Kortom, de leerlingen vinden het vooral belangrijk om het te hebben over digitaal samenleven binnen het vak maatschappijleer. Volgens hen zouden verschillende aspecten aan bod moeten komen, die ook in lijn zijn met de aanbevelingen in de voorstellen van burgerschap (Curriculum.nu, 2019b). Ondanks dat ze tot op zekere hoogte les hebben gehad over filterbubbels en media, lijken ze er nog meer behoefte aan te hebben. Er wordt verder niet benoemd dat het misschien beter zou passen bij een vak zoals informatica. De leerlingen zijn er heel duidelijk over dat digitaal samenleven ook een vorm van samenleving is en dat het onderwerp daardoor goed past bij maatschappijleer. Wat betreft technologisch burgerschap lijkt het erop dat een kleine meerderheid vindt dat dit aan bod zou moeten komen bij het vak maatschappijleer. Binnen dit onderzoek kan echter geen antwoord worden gegeven op de vraag in welke hoedanigheid dit zou moeten zijn.

Beoogde vaardigheden en houdingen

De vierde onderzoeksvraag luidt als volgt: "Wat vinden de leerlingen van de beoogde vaardigheden en houdingen, zoals kritisch denken en redeneren vanuit verschillende perspectieven?" Deze vraag is gerelateerd aan opdracht 11 van de burgerschapsvoorstellen genaamd "Denk- en handelwijzen" (Curriculum.nu, 2019b).

Opvallend is dat de leerlingen bij de voorgaande vragen al verschillende vaardigheden hebben benoemd, zonder dat hiernaar expliciet werd gevraagd. Vooral empathie, communicatie en zelfreflectie komen duidelijk naar voren. Dit toont aan hoe belangrijk de leerlingen deze vaardigheden vinden, omdat ze bijdragen aan een betere wereld en hen in staat stellen beter te functioneren. Bij het beantwoorden van deze vraag worden de vaardigheden opnieuw benoemd. Zo wordt bijvoorbeeld opgemerkt dat communicatie vaak niet goed wordt uitgevoerd, waardoor maatschappijleer een ideale plek zou kunnen zijn om deze vaardigheid te oefenen. De leerlingen realiseren zich dat je veel vaardigheden overal wel een beetje oppikt, maar missen een specifieke plek waar ze expliciet aan deze vaardigheden kunnen werken en gecorrigeerd kunnen worden als ze deze niet goed toepassen. Er lijkt dus veel behoefte te zijn aan expliciete oefening van deze vaardigheden, maar anderzijds vinden ze dat er niet te veel nadruk op moet worden gelegd en dat het vak niet te veel plaats moet innemen.

Met betrekking tot ethisch redeneren wordt opgemerkt dat dit weliswaar aan bod is gekomen bij filosofie, maar dat de vertaalslag naar de maatschappij ontbrak. Maatschappijleer zou hierbij een rol kunnen spelen. Alle vwo-leerlingen krijgen deze vak verplicht in de derde klas dus het is dan ook logisch dat alleen de vwo-leerlingen hier een opmerking over hebben gemaakt. Deze uitspraken sluiten aan bij de discussie over burgerschap, waarin wordt gesteld dat het zoveel mogelijk moet worden ondergebracht bij maatschappijleer, maar dat alle vakken in principe een rol spelen bij het overdragen van burgerschap (Curriculum.nu, 2019b). De leerlingen geven aan dat ze een groot aantal vaardigheden wel hebben geleerd

bij andere vakken, maar dat maatschappijleer deze vaardigheden concreter voor hen kan maken.

Tijdens de interview zijn de vaardigheden plannen en samenwerken benoemd die niet worden benoemd als vaardigheden in de vragenlijst. De leerlingen geven aan dat goed communiceren, nadenken over je eigen handelen en jezelf kunnen verplaatsen in de ander belangrijke componenten zijn van samenwerken. Deze vaardigheden zijn wel geformuleerd in de voorstellen. Het is belangrijk om deze vaardigheden expliciet te benoemen en uit te leggen hoe ze bijdragen aan goed samenwerken. Plannen daarentegen valt niet te relateren aan burgerschap of maatschappijleer waardoor deze vaardigheid niet opgenomen zou kunnen worden in het nieuwe curriculum.

Leerlingen vinden het belangrijk dat de docenten geschikt zijn om deze vaardigheden aan te leren en dat er mogelijk betere opleidingen nodig zijn voor maatschappijleer docenten of zelfs voor alle docenten. Het is ook belangrijk om te onthouden dat de leerlingen alleen hebben gesproken over de vaardigheden die zijn benoemd tijdens de interviews en dat er vaardigheden zijn die wel hoog scoren in de vragenlijst, maar niet besproken zijn tijdens de interviews.

Kortom, het vak maatschappijleer kan bijdragen aan de ontwikkeling van vaardigheden bij leerlingen als het op de juiste manier wordt gedaan. De leerlingen zien de meerwaarde in van de beoogde vaardigheden en houdingen, maar het is belangrijk om niet te veel nadruk te leggen op deze vaardigheden en om ze door geschikte docenten te laten geven. Het klaslokaal kan dienen als oefenplek voor deze vaardigheden en kan helpen bij het verlagen van de drempel om ze toe te passen in het echte leven.

Overige onderwerpen

De vijfde en tevens laatste deelvraag heeft betrekking op de onderwerpen die naar de mening van de leerlingen aan bod zouden moeten komen bij maatschappijleer, maar niet aan de orde zijn gekomen. Uit de antwoorden van de leerlingen blijken drie thema's duidelijk naar voren te komen, namelijk voorbereiding op het leven na de middelbare school met de focus op financiële stabiliteit, mentale gezondheid en grensoverschrijdend gedrag.

De leerlingen hebben te veel vrijheid gekregen bij het beantwoorden van deze vraag, waardoor de resultaten deels niet aansluiten bij maatschappijleer of burgerschap. Financiële stabiliteit is immers op geen enkele wijze binnen het vak maatschappijleer te positioneren. In principe geldt dit ook voor mentale gezondheid, maar wanneer we kijken naar de redenering van de leerlingen waarom dit onderwerp in maatschappijleer aan bod zou moeten komen, kan er een zwakke verbinding gelegd worden met de burgerschapsvoorstellen. Het onderwerp grensoverschrijdend gedrag kan nog enigszins als onderdeel van burgerschap worden beschouwd en kan mogelijk worden opgenomen in het nieuwe curriculum van maatschappijleer.

Het is daarom niet verrassend dat deze onderwerpen niet of nauwelijks in de burgerschapsvoorstellen worden genoemd. Echter, een van de belangrijkste doelen van burgerschap is om leerlingen voor te bereiden op het bijdragen aan een democratische cultuur in een diverse samenleving waarin de ander als gelijkwaardig wordt erkend. Om vrijheid, gelijkheid en solidariteit nu en in de toekomst vorm te geven, zijn de vaardigheden nodig die leerlingen tijdens burgerschapsoefeningen opdoen (Curriculum.nu, 2019b). Dit sluit deels aan bij de redenering van de leerlingen voor de noodzaak van de terugkeer van mentale gezondheid en grensoverschrijdend gedrag in het nieuwe curriculum van maatschappijleer. De redenering voor financiële stabiliteit sluit hier echter niet bij aan en kan dus volledig buiten beschouwing worden gelaten.

De onderliggende redenatie voor het bespreken van mentale gezondheid en grensoverschrijdend gedrag binnen het kader van burgerschap, is dat dit bijdraagt aan solidariteit en een gelijkwaardige behandeling van personen met mentale problemen. Daarnaast wordt er gesproken over het belang van sociale veiligheid en het vermogen om zich in te leven in anderen. Volgens de leerlingen wordt de sociale veiligheid bevorderd door middel van het aanleren van vaardigheden om eigen en andermans grenzen te (h)erkennen en respecteren bij het vak maatschappijleer. Door ook in te gaan op de impact die grensoverschrijdend gedrag en mentale problemen hebben op anderen, leren de leerlingen zich in te leven in anderen omtrent deze onderwerpen.

Hoewel de argumenten van de leerlingen enigszins aansluiten bij de burgerschapsvoorstellen, is het lastig om te bepalen of en op welke manier deze onderwerpen opgenomen dienen te worden in het nieuwe curriculum van maatschappijleer. Het afwegen van de zwaarte van de argumenten van de leerlingen zou hierbij van belang moeten zijn. Bovendien is het belangrijk om te benadrukken dat deze argumenten afkomstig zijn van de leerlingen van deze specifieke school en dat de visies van andere leerlingen op andere scholen kunnen verschillen. De leerlingen hebben daarnaast enkele onderwerpen benoemd die niet onder het begrip burgerschap vallen, waardoor het lastig is om een sterke conclusie te trekken voor deze deelvraag. De conclusie voor deze deelvraag is in dat opzicht dan ook beperkt.

Conclusie

Dit onderzoek richtte zich op het beantwoorden van de volgende onderzoeksvraag: "Wat is de mening van havo- en vwo-leerlingen over de beoogde vernieuwing van het curriculum van het vak maatschappijleer, waarbij er meer aandacht wordt besteed aan burgerschap?" Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden, is er een vragenlijst afgenomen en zijn er interviews gehouden onder de voorexamenklassen van de havo en het vwo.

Over het algemeen lijken de leerlingen redelijk positief te zijn over het integreren van verschillende onderwerpen van burgerschap in het nieuwe maatschappijleer curriculum. Op veel punten vinden ze het ook noodzakelijk. Deze leerlingen hebben al maatschappijleer gehad en kunnen daardoor inschatten welke onderdelen van burgerschap al sterk genoeg zijn geïntegreerd en welke onderdelen nog meer aandacht mogen krijgen in het nieuwe curriculum. Zowel de vragenlijst als de interviews zijn tegen het einde van het jaar afgenomen, waardoor de leerlingen de meeste lesstof al hebben gehad.

Er zijn enkele onderdelen binnen het huidige curriculum van maatschappijleer die reeds behandeld worden. Op basis hiervan zijn sommige leerlingen van mening dat deze onderdelen voldoende behandeld zijn en niet uitgebreid hoeven te worden in het vernieuwde curriculum. Andere onderwerpen daarentegen verdienen naar de mening van de leerlingen meer aandacht en zouden explicieter behandeld moeten worden in het vernieuwde curriculum van maatschappijleer.

Het is een uitdaging om vast te stellen of de leerlingen van mening zijn dat zij over voldoende kennis en vaardigheden beschikken om op effectieve wijze deel te nemen aan een democratische cultuur. Dit is voornamelijk te wijten aan het feit dat er geen expliciete vraag is gesteld over hun opvattingen hierover. Desalniettemin lijken de antwoorden erop te wijzen dat zij van mening zijn dat zij over voldoende basisvaardigheden beschikken om toe te passen in een democratische cultuur. Echter, zij wensen meer kennis omtrent specifieke onderdelen, zoals mensen- en kinderrechten. Zij hebben voornamelijk informatie ontvangen over de grondrechten die gelden in Nederland, waarin tot op zekere hoogte ook de mensen-

en kinderrechten zijn verwerkt. Desondanks achten zij het noodzakelijk dat er nader wordt ingegaan op de kinder- en mensenrechten. Deze specificatie wordt ook aanbevolen in de voorstellen voor burgerschap.

Verder zijn er ook hier en daar tegenstrijdigheden in hun mening. Enerzijds wordt er wel door leerlingen gezegd dat ze het idee hebben dat er voldoende aandacht is besteed aan het onderwerp identiteit en diversiteit. Anderzijds worden, door dezelfde leerlingen, allerlei zaken benoemd die volgens hen nog behandeld zouden moeten worden met betrekking tot het onderwerp. Ze zijn ook vrij specifiek in wat er behandeld zou moeten worden. De LHBTIQ+ gemeenschap wordt bijvoorbeeld meerdere keren benoemd, maar er wordt ook gesproken over het (h)erkennen van grenzen en over het bespreekbaar maken van mentale problemen. Het is een redelijke uitdaging om een manier te vinden om deze onderwerpen te positioneren in het nieuwe curriculum. De vraag is ook of deze onderwerpen zo specifiek opgenomen moeten worden in het curriculum. Aan de andere kant zijn het onderwerpen die sterk verbonden zijn met vaardigheden die al zijn opgenomen in de huidige burgerschapsvoorstellen, zoals communicatie en empathie.

In het kort, de leerlingen staan positief tegenover een groot deel van de burgerschapsvoorstellen en vinden dat dit deel geïntegreerd zou moeten worden in het nieuwe maatschappijleer curriculum. Daarnaast hebben ze ook specifieke aandachtspunten benoemd, waarbij het belangrijk is om na te denken over hoe daarmee om te gaan.

Limitaties & aanbevelingen

Elk onderzoek heeft zijn sterke en zwakke punten, zo ook dit onderzoek. Er zijn verschillende factoren die een negatieve invloed hebben gehad op het onderzoek. Het afnemen van de vragenlijsten verliep goed, maar helaas zijn er minder vwo'ers bereikt. Dit kwam doordat de vragenlijst niet kon worden afgenomen bij één vwo-klas, waardoor de mening van havisten sterker vertegenwoordigd is in de resultaten. Ook zijn er meer meisjes dan jongens deelnemers.

Bovendien was er wellicht te veel sturing in de vragenlijst bij het vragen naar andere onderwerpen die ze graag bespreekbaar wilden maken. De meeste leerlingen noemden namelijk de onderwerpen die als voorbeeld in de vraag stonden, waardoor ze mogelijk geremd werden in hun vrijheid om aan andere onderwerpen te denken. Daarnaast zijn de vragen in zowel de vragenlijst als in de interview beperkt door de selectie die gemaakt moest worden om het onderzoek compact te houden. Bij de laatste vraag van het interview was er juist sprake van een gebrek aan sturing, wat resulteerde in de aanvoering van diverse onderwerpen die noch betrekking hebben op maatschappijleer noch op burgerschap. Dit heeft een aanzienlijke invloed gehad op de uitkomsten van de laatste deelvraag.

Het was de bedoeling om twee interviewgroepen te hebben, één vwo-groep en één havo-groep. Uiteindelijk werden het echter twee vwo-groepen en één havo-groep, wat invloed had op de setting. De havo-groep bestond namelijk uit zes leerlingen die samen het interview afnamen, waardoor twee leerlingen minder aan bod kwamen. De vwo-groepen participeerden allemaal even sterk, waarschijnlijk vanwege de kleinere groepsgrootte (één groep van drie en één groep van vier).

Ook speelde tijd een grote rol. De interviews mochten niet te lang duren, waardoor sommige onderdelen op de achtergrond verdwenen. Tijdens de interviews zijn bijvoorbeeld alleen de vaardigheden besproken die ter sprake waren gebracht, terwijl een aantal vaardigheden die

hoog scoorden op de vragenlijst niet zijn besproken. Hierdoor ontbreekt toelichting over waarom deze vaardigheden zo hoog hebben gescoord op de vragenlijst. Hetzelfde geldt voor technologische burgerschap; hierover hebben de leerlingen geen verdere toelichting gegeven.

Tot slot werd er geen rekening gehouden met de schoolcultuur, die natuurlijk invloed kan hebben op de visie van leerlingen op bepaalde zaken. Als je gewend bent dat er veel aandacht wordt besteed aan talenten en er veel mogelijkheden zijn voor ontplooiing op bepaalde gebieden, zoals theater en dans, dan kan dat invloed hebben op hoe belangrijk je het vindt om je te richten op ambities en talenten. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de acceptatie van LHBTIQ+-personen op school. Op een christelijke school zou er waarschijnlijk minder aandacht zijn besteed aan dit onderwerp, waardoor leerlingen hier ook anders over denken. Kortom, de schoolcultuur kan invloed hebben op de mening van leerlingen over de burgers

Naar aanleiding van dit onderzoek kunnen er een aantal aanbevelingen worden gedaan. De aanbevelingen draaien grotendeels om specifieke aspecten van burgerschap en hoe onderzocht zou kunnen worden hoe deze aspecten in het curriculum passen. Wat het meest opvalt, is het onderwerp identiteit en diversiteit. Dit is om verschillende redenen zo. Ten eerste kan er uit het onderzoek geen eenduidige conclusie worden getrokken over de omvang van dit onderwerp binnen het vak maatschappijleer. Aan de ene kant hebben de leerlingen veel punten benoemd die betrekking hebben op dit onderwerp, maar aan de andere kant vinden ze dat het vak dit onderwerp slechts moet introduceren. De aanbeveling is dan ook om verder uit te zoeken wat leerlingen hier daadwerkelijk over vinden. Hoe groot moet de rol zijn en op welke manier willen ze dit precies terugzien in het vernieuwde curriculum van maatschappijleer? Hierbij zou ook onderzocht kunnen worden in hoeverre seksualiteit en genderidentiteit opgenomen kunnen worden in dit gedeelte van het curriculum, aangezien hier veel vraag naar is bij de geïnterviewde leerlingen. Het interessant om uit te zoeken hoe andere leerlingen op andere scholen kijken naar dit onderwerp. Tijdens het afnemen van de interviews werd benoemd dat het onderdeel ontwikkelen van ambities en talenten het beste vakoverstijgend aangepakt kan worden. Dit is dan een specifiek onderdeel van de opdracht identiteit, dat volgens leerlingen niet ondergebracht zou moeten worden bij maatschappijleer. Voor een vervolgonderzoek is het interessant om uit te zoeken welke opdrachten of onderdelen van een opdracht volgens leerlingen vakoverstijgend of bij een ander vak ondergebracht zouden moeten worden.

Met betrekking tot het onderwerp social media, dat valt onder de opdracht digitaal samenleving, is het advies om de gevaren van social media expliciet op te nemen in het curriculum. Het is dus een optie om uit te zoeken in hoeverre dit mogelijk is. In het kader van hetzelfde onderwerp zou er onderzocht kunnen worden op welke manier technologisch burgerschap aan bod zou kunnen komen in het vernieuwde curriculum, aangezien dat onderwerp onderbelicht is gebleven in dit onderzoek.

Tot slot, hebben de leerlingen een aantal onderwerpen aangedragen die zij graag terug zouden zien in het nieuwe curriculum van maatschappijleer. Enkele van deze onderwerpen, zoals financiële stabiliteit, passen echter niet binnen het kader van burgerschap of maatschappijleer. Met betrekking tot de onderwerpen mentale gezondheid en grensoverschrijdend gedrag zijn enkele argumenten genoemd die relevant kunnen zijn voor burgerschapsonderwijs. Het zou daarom onderzocht kunnen worden of deze argumenten voldoende gewicht hebben om deze onderwerpen enigszins te integreren in het nieuwe curriculum van maatschappijleer.

Referenties

- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Boom Onderwijs.
- Bron, J. (2018). *Student Voice in Curriculum Development: Explorations of Curriculum Negotiation in Secondary Education Classrooms*. Proefschrift.
- Curriculum.nu. (2019a). *Leergebied Burgerschap. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*. Curriculum.nu
- Curriculum.nu. (2019b). *Toelichting Burgerschap. Toelichting op het Voorstel voor de Basis van de Herziening van de Kerndoelen en Eindtermen van de Leraren en Schoolleiders uit het Ontwikkelteam Burgerschap*. Curriculum.nu
- Curriculum.nu. (2019c). *Toelichting Mens en Maatschappij. Toelichting op het Voorstel voor de Basis van de Herziening van de Kerndoelen en Eindtermen van de Leraren en Schoolleiders uit het Ontwikkelteam Mens en Maatschappij*. Curriculum.nu
- Ebbens, S. & Ettekoven, S. (2015). *Effectief Leren*. Noordhoff Uitgevers.
- Eidhof, B. (red.) (2020) *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het Voortgezet Onderwijs*. VO-raad/Bureau Common Ground/ProDemos- Huis voor democratie en rechtsstaat.
- Frisse Colleges. (2021). *Het Coderen van Interviews*. Scriptiebegeleiding.
<https://frissecolleges.nl/het-coderen-van-interviews/>
- International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). (2016). *Citizenship Education Study 2016 Assessment Framework*.
- Nieuwelink, H. (2019). "Burgerschapsonderwijs en Maatschappijleer: Betekenis, Wetgeving en Onderzoek". In R. Van den Boorn (Red.), *Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (pp 208-241)*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken
- Olgers, T. & Faas, I. (2019). "Wat is Maatschappijleer en Wat is Didactiek van Maatschappijleer?". In Van den Boorn (red.), *Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (pp 49-67)*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Rijksoverheid. (2013). *Nationaal Onderwijsakkoord: De Route Naar Geweldig Onderwijs*
- Schulz, W. & Ainley, A. & Fraillon, J. & Losito, B. & Agrusti, G. (2016). *IEA International Civic and Citizenship Education Study*.
- Taherdoost, H. (2019). *What Is the Best Response Scale for Survey and Questionnaire Design; Review of Different Lengths of Rating Scale / Attitude Scale / Likert Scale*. International Journal of Academic Research in Management, 8, 1–10.
- Van der Donk, C. & Van Lanen, B. (2020). *Praktijkonderzoek in de school*. Coutinho: Bussum.
- Visser, A. & Gelinck, C. (2021). *Startnotitie Burgerschap Bovenbouw Voortgezet Onderwijs*. Stichting Leerplanontwikkeling (SLO).

Bijlage I: Vragenlijst

Het vak maatschappijleer wordt vernieuwd. De afgelopen jaren zijn de eerste ideeën ontwikkeld voor de inhoudelijke vernieuwing. Maatschappijleer zal meer aandacht gaan schenken aan burgerschap. Burgerschap houdt in dat je leert functioneren in een diverse en democratische samenleving en hoe je eigen bijdrage kan leveren aan de samenleving.

Nu wil ik de meningen van leerlingen over deze voorstellen peilen. Jullie hebben al bijna een jaar maatschappijleer gehad. Een aantal vragen gaan over bepaalde onderwerpen die jullie al hebben gehad. Bij deze vragen gaat het erom of jij vindt dat je voldoende kennis en vaardigheden hebt opgedaan om vanaf nu goed te kunnen functioneren als een democratische burger of dat je toch liever meer had geleerd. De andere vragen gaan over onderwerpen die helemaal niet aan bod zijn gekomen. Bij deze vragen gaat het erom of je het belangrijk en goed vindt dat deze onderwerpen in de toekomst behandeld worden tijdens maatschappijleer. Er zijn in totaal 29 vragen.

De antwoorden worden anoniem verwerkt en kunnen dus op geen enkele manier invloed hebben op jou. Lees de vraag goed en geef zo eerlijk mogelijk antwoord. Vermijd het zo veel mogelijk om met neutraal te antwoorden. De antwoorden kun je tussentijds niet opslaan. Druk op verzenden vóórdat je de vragenlijst sluit anders worden de antwoorden niet opgeslagen. Als je niet op verzenden kan drukken dan is er een vraag die je niet hebt ingevuld. Kijk daar dan nog even naar.

1. Wat is jouw geslacht?
  - Man
  - Vrouw

2. Welk onderwijs volg je?
  - Havo
  - Vwo

Deelvraag 1 – democratie en rechten

3. Had je meer of minder willen leren over de basiswaarden van een democratische rechtsstaat? Basiswaarden zijn, onder andere, vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer

4. Mensenrechten zijn rechten en vrijheden die elk mens zou moeten hebben, zoals bv. het recht op onderwijs. Hoe belangrijk vind je dat de mensenrechten aan bod komen? onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

5. Had je meer of minder willen leren over de grondrechten? (art. 1 t/m 23 die je voor SE rechtsstaat hebt geleerd)?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer

6. Kinderrechten zijn, onder andere, bescherming tegen mishandeling en kinderarbeid maar ook het recht op onderwijs. Hoe belangrijk vind je dat de kinderrechten aan bod komen?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk
7. Had je meer of minder willen leren over waarom de mensen-, kinder-, en grondrechten van belang zijn voor de bescherming van de vrijheid van de burger?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
8. Had je meer of minder willen leren over waarom de mensen-, kinder-, en grondrechten van belang zijn als het gaat om de gelijkheid tussen burgers?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
9. Had je meer of minder willen leren over de mogelijke problemen die ontstaan door het beschermen van de mensen-, kinder-, en grondrechten?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
- 10 Open vraag: Welke andere onderdelen/vormen van vrijheid zouden aan bod moeten komen tijdens het vak? Denk aan bijvoorbeeld de vrijheid om je leven te beëindigen of de vrijheid om te beledigen.
.....
- 11 Had je meer of minder willen leren over de bedreigingen van de democratische rechtsstaat? Een aantal voorbeelden van bedreiging zijn: fake news of het bedreigen van Kamerleden
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
- 12 Had je meer of minder willen leren over de werking van de democratische rechtsstaat?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
13. Hoe belangrijk vind je het om te leren nadenken over geweldloze oplossingen van actuele internationale conflicten?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

Deelvraag 2 – Identiteit & diversiteit

14. Hoe belangrijk vind je het om te leren welke aspecten hebben bijgedragen aan het vormen van jouw identiteit?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk
15. Hoe belangrijk vind je het om te leren dat je verschillende identiteiten kan aannemen afhankelijk van de relatie die je hebt met een ander?(Je gedraagt je bijvoorbeeld anders bij je ouders dan bij je vrienden)
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

16. Hoe belangrijk vind je het dat maatschappijleer zich ook bezig houdt met jouw toekomst en ontwikkeling van je ambities en talenten?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk
17. Had je meer of minder willen leren over het herkennen en bewaken van je eigen grenzen?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
18. Had je het meer of minder willen leren over hoe je elkaar kan accepteren in de samenleving?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
19. Veel diversiteit hebben in een land kan de nodige uitdagingen met zich meebrengen. Hoe belangrijk vind je het om te leren wat deze uitdagingen zijn?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

Deelvraag 3 – Digitaal samenleven en technologie

20. Had je meer of minder willen leren over hoe ons leven beïnvloed wordt door (social) media?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
21. Hoe belangrijk vind je het om te leren welke mogelijkheden technologische ontwikkelingen bieden?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

Deelvraag 4 – Vaardigheden en houdingen

22. Hoe belangrijk vind je het om te leren hoe je zou moeten bemiddelen bij conflicten in je eigen omgeving?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk
23. Had je meer of minder willen leren over hoe je kritisch kan denken?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
24. Had je meer of minder willen leren over hoe je jouw mening kan onderbouwen door middel van onderzoek doen?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
25. Had er meer of minder aandacht moeten zijn voor het leren van goed communiceren? Dat wil zeggen dat je leert om je eigen standpunten/visie goed over te brengen en tegelijkertijd andermans standpunten/visie aanhoort en begrijpt?
Veel minder, een beetje minder, neutraal, beetje meer, veel meer
26. Hoe belangrijk vind je het om te leren hoe je moet reflecteren op jouw eigen gedrag?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

27. Hoe belangrijk vind je het om te leren hoe jij je kan verplaatsen in andermans situatie?
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

28. Hoe belangrijk vind je het om te leren over ethisch redeneren? Dat wil zeggen dat je leert om na te denken of bepaalde keuzes wel passen bij onze normen en waarden en wat wij zien als goed/slecht.
onbelangrijk, beetje onbelangrijk, neutraal, beetje belangrijk, heel belangrijk

Deelvraag 5 – andere onderwerpen

29. Welke andere onderwerpen en vaardigheden zouden aan bod moeten komen in de vernieuwde versie van maatschappijleer?
.....

Bijlage II: Vragenlijst ontwikkelen

Algemeen

Om de vragenlijst op te stellen, heb ik eerst gekeken naar mijn deelvragen. Voor elke deelvraag heb ik één of meer grote opdrachten van het leergebied Burgerschap als referentie genomen. Hierbij heb ik eerst het belangrijkste concept in mijn deelvraag geïdentificeerd. Vervolgens heb ik gezocht naar de indicatoren die hierbij horen bij de grote opdrachten. Over het algemeen heb ik alleen gekeken naar de voorstellen die geformuleerd staan bij de bovenbouw, aangezien mijn doelgroep ook leerlingen uit de bovenbouw zijn en maatschappijleer momenteel alleen in de bovenbouw wordt gegeven.

Voor de beantwoording van de vragen heb ik besloten om de 5-punt Likert-schaal te gebruiken. Met deze schaal kan de attitude van respondenten jegens een bepaald onderwerp worden gemeten, in dit geval de mening van de leerlingen over de voorstellen voor het vernieuwde curriculum van maatschappijleer. Door het gebruik van de Likert-schaal kunnen respondenten een genuanceerder mening geven. Over het algemeen vinden respondenten de Likert-schaal makkelijk te lezen en te gebruiken (Taherdhoost, 2019). Dit vind ik belangrijk, omdat leerlingen snel kunnen afhaken als het te moeilijk wordt.

Deelvraag 1

Bij de eerste deelvraag, die gerelateerd is aan opdracht 1 t/m 3 van het leergebied Burgerschap, staat het concept democratische cultuur centraal. Om deel te kunnen nemen aan een democratische cultuur, zijn kennis en vaardigheden nodig. De vragen in de vragenlijst draaien daarom om deze twee onderdelen in het licht van het concept democratische cultuur. Bij de eerste opdracht heb ik twee indicatoren eruit gehaald: vrijheid en gelijkheid. Aangezien deze indicatoren vrij breed zijn, heb ik ze beperkt tot de volgende begrippen: mensenrechten, kinderrechten en grondrechten. Deze staan namelijk ook concreet omschreven in het voorstel. De rest van de vragen draaien in principe om democratie, aangezien daar zowel bij opdracht 2 als 3 voornamelijk over wordt gesproken. Hier heb ik geen indicatoren voor gebruikt, aangezien de leerlingen voldoende voorkennis hebben om te begrijpen wat er staat.

Deelvraag 2

Deelvraag 2 valt onder opdracht 4 en 5 van het leergebied Burgerschap en heeft betrekking op twee concepten: identiteitsontwikkeling en diversiteit. Voor het concept identiteitsontwikkeling heb ik twee indicatoren gebruikt, namelijk vormgeving van identiteit en toekomstperspectief. De voorstellen draaien voornamelijk om het ontdekken en begrijpen van je eigen identiteit, door te kijken naar de aspecten die je hebben gevormd en waarom deze verschillen ten opzichte van anderen. Dit betekent dat leerlingen ook leren wat hun grenzen zijn en hoe ze deze kunnen aangeven. Ik heb deze vraag opgenomen omdat het een belangrijk onderwerp is dat de laatste tijd in de maatschappij veel aandacht krijgt. Daarnaast wordt er veel gesproken over toekomstperspectief, waarbij het gaat om de zelfontplooiing van de leerlingen en het identificeren van hun ambities en talenten, en wat dit betekent voor hun toekomst.

Voor het concept diversiteit heb ik de indicator acceptatie gebruikt en het woord diversiteit verwerkt in de vragenlijst. Leerlingen kunnen zelf invullen wat zij onder diversiteit verstaan, waardoor verschillende leerlingen mogelijk verschillende aspecten van diversiteit in gedachten hebben. Tijdens de interviews wil ik daarom uitvragen welke aspecten van diversiteit de leerlingen voor ogen hebben om te kijken of er een onderlinge overeenstemming is over welke aspecten als belangrijk worden ervaren. Hierbij zal ik benoemen welke aspecten er zijn, zodat leerlingen niet volledig in het diepe worden gegooid. Als ik diversiteit zelf zou moeten onderverdelen, zou de vragenlijst te lang worden of zou ik

de leerlingen moeten beperken tot één of twee aspecten, wat jammer zou zijn omdat het onderwerp erg belangrijk is binnen Burgerschap.

Deelvraag 3

Deelvraag 3 is gebaseerd op opdracht 7, digitaal samenleven, en opdracht 10, technologisch burgerschap, van het leergebied Burgerschap. Als ik digitaal samenleven nader bekijk, gaat het voornamelijk over de invloeden van (sociale) media, zoals propaganda en desinformatie, maar ook over de invloed van media op onze eigen identiteit en op de democratie. De indicator invloeden van sociale media is daarom vrij algemeen gehouden om te voorkomen dat de vragenlijst te lang wordt. (Sociale) media beïnvloeden ons leven op verschillende manieren, zoals directe invloeden op onze identiteit en indirecte invloeden op onze democratische en pluriforme samenleving.

De tweede indicator is de mogelijkheden van technologische ontwikkeling. Ook hier zijn de vragen iets breder getrokken om te voorkomen dat de vragenlijst te lang wordt. Dit kan echter verder worden gespecificeerd door het bijvoorbeeld alleen te hebben over de uitdagingen van technologische ontwikkelingen op politiek gebied. Afhankelijk van de antwoorden van de leerlingen zal ik tijdens de interviews meer specifieke vragen stellen over dit onderwerp.

Deelvraag 4

Deelvraag 4 is gerelateerd aan de grote opdracht 11 van het leergebied burgerschap. Hierbij gaat het voornamelijk om vaardigheden en houdingen. De bijbehorende indicatoren zijn: communicatie, kritisch denken/handelen, conflictbemiddeling, reflectie, ethisch redeneren en empathie. Om een bepaalde houding aan te kunnen nemen heb je bepaalde kennis en vaardigheden nodig. Verder kun je een houding ook aangeleerd krijgen. Om een kritische houding aan te kunnen nemen, moet bijvoorbeeld wel kunnen communiceren en onderzoek kunnen doen. Daarentegen zijn het hebben van een reflecterende of empathische houdingen, houdingen die je moet oefenen. Daarom zijn er vragen die expliciet gericht zijn op het trainen van een bepaalde houding aannemen. De indicatoren heb ik gekozen op basis van de negen doelen die gesteld zijn in de grote opdracht 11 van burgerschap.

Conclusie

Het centrale doel van burgerschap is om kennis en vaardigheden aan te bieden die bijdragen aan de ontwikkeling van leerlingen tot democratische burgers. Daar hoort bij dat ze worden gestimuleerd om eigen opvattingen te ontwikkelen en leren hoe ze effectief kunnen participeren aan een democratische cultuur. De kern wordt gevormd door democratie en diversiteit (Curriculum.nu, 2019b). Doordat democratie en diversiteit de kern vormen, zijn er in verhouding meer vragen geformuleerd voor deelvraag 1 en 2 ten opzichte van de andere vragen.

Bijlage III: interviewvragen

Inleiding

Welkom allemaal. Na het invullen van de enquête, hebben jullie aangegeven dat jullie bereid zijn om deel te nemen aan een interview. Dank daarvoor! Tijdens dit interview wil ik wat meer duidelijkheid over een aantal vragen van de enquête. Ik wil vooral achterhalen wat jullie precies belangrijk vinden en waarom als het gaat om de uitbreiden van het vak maatschappijleer waarbij de focus ligt op burgerschap. In het interview gaan we in op een vijftal zaken: mensen- en kinderrechten; identiteit; beïnvloeding social media; enkele vaardigheden en tenslotte extra genoemde onderwerpen.

De interviews zijn geheel anoniem en je mag op elk moment besluiten dat je niet meer deelneemt. Eerst heb ik jullie toestemming nodig om op te nemen.

Vragen

1. Een groot deel vond het belangrijk om te leren over mensen,-en kinderrechten. Waarom is dat belangrijk volgens jullie?
  - Denk je dat je daardoor beter zou kunnen functioneren als burger? Waarom wel/niet?
  - Zijn er specifieke onderdelen van deze rechten die je graag zou willen leren?
  - Door deze rechten hebben we een hoop vrijheden. Wat goed naar voren kwam was dat leerlingen graag de vrijheid over je lichaam willen bespreken (zoals abortus en euthanasie). Waarom denken jullie dat juist deze onderwerpen zo belangrijk zijn?
  - Een tweede vrijheid die wordt genoemd is vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om te beledigen. Wat zou je hier precies over willen leren?
2. Identiteit is inmiddels behandeld. Wat zouden jullie nog meer terug willen zien met betrekking tot dit onderwerp?
  - Bij je identiteit hoort de ontwikkeling van je ambities en talenten. Op welke manier zou maatschappijleer een rol kunnen spelen bij de ontwikkeling hiervan?
  - Is maatschappijleer volgens jullie het enige vak dat zich zou moeten richten op deze ontwikkeling?
3. Wat zouden jullie graag willen leren over de beïnvloeding van (social) media? Waar denk je dan aan?
4. Voor de meeste vaardigheden is er hoog gescoord, zoals zelfreflectie, leren communiceren, verplaatsen in een ander en ethisch redeneren. Waarom vinden jullie deze vaardigheden zo belangrijk?
  - Welke vaardigheden vinden jullie het meest belangrijk en waarom?
  - Hoe behulpzaam zijn deze vaardigheden voor jullie?
5. Als het gaat om extra onderwerpen behandelen dan worden er een aantal dingen genoemd: Er is wat gezegd over de dagelijkse dingen, zoals belasting betalen, maar ook omgaan met conflicten. Waarom vinden jullie het belangrijk om dit te leren?
  - Welke andere dagelijkse dingen komen bij jullie op die je ook zou moeten leren bij maatschappijleer?
  - Mentale problemen bespreken is ook benoemd. Wat zien jullie dan precies voor jullie? Gaat het om mentale problemen bespreekbaar maken of bv. preventie of iets anders?
  - Grensoverschrijdend gedrag behandelen is ook benoemd. Gaat het dan alleen om seksuele grensoverschrijdend gedrag of ook om verschillende

soorten? Wat zou je dan precies willen leren?

N.B: de transcript van de interviews staat in een aparte pdf bestand i.v.m. de grootte van het bestand. Deze is apart toegestuurd.

Bijlage IV: Codeerschema

Categorie	Code	Beschrijving
Kinder- en mensenrechten	<ul style="list-style-type: none"> • Consequenties • Toekomstige bescherming • Zelfbescherming • Referentiekader • Emancipatie vrouw • Omgaan met belediging • Omgaan met mensen 	Deze categorie geeft weer waarom de leerlingen meer zouden willen leren over Kinder- en mensenrechten.
Vrijheden: abortus & euthanasie	<ul style="list-style-type: none"> • Voorwaarden euthanasie • Rechten vader • Populariteit onveilige seks • Media • Continuïteit in tegenstellingen 	Deze categorie geeft weer waarom de leerlingen leren over de vrijheid van abortus en euthanasie belangrijk vinden en wat ze er precies over willen leren.
Vrijheid van meningsuiting	<ul style="list-style-type: none"> • Grenzen • Polariseratie 	Deze categorie geeft weer waarom en wat de leerlingen willen leren over de vrijheid van meningsuiting.
Identiteit	<ul style="list-style-type: none"> • Begrip creëren • Aanleiding • Ambitie • Genderidentiteit • Geaardheid • Vooroordelen ontkrachten • Zelfreflectie • Omgaan met 	Deze categorie geeft weer waarom en wat de leerlingen willen leren over identiteit en diversiteit
Social media	<ul style="list-style-type: none"> • Bewustzijn • Filterbubbels • Digitaal samenleven • Objectiviteit • Framing • Fake news 	Deze categorie geeft weer wat de leerlingen willen leren over social media.
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Harmonie • Handvatten • Functioneren • Kansengelijkheid • Emotieregulatie • Interesse • Zelfvertrouwen • Rechtvaardigen 	Deze categorie geeft weer waarom leerlingen het leren van bepaalde vaardigheden belangrijk vinden.

